

Urbanizacija, estetika i definiranje estetskih mjerila u Karlovcu na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće

Mudrovčić, Ivan

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:602097>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-07**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

Ivan Mudrovčić

**Urbanizacija, estetika i definiranje estetskih mjerila u Karlovcu na
prijelazu iz 19. u 20. stoljeće**

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Filip Šimetin Šegvić, docent

Zagreb, rujan 2024.

University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences
Department of History

Ivan Mudrovčić

**Urbanisation, aesthetics and defining aesthetic parameters in *fin de siècle*
Karlovac**

Master's Thesis

Mentor: dr. sc. Filip Šimetin Šegvić, docent

Zagreb, September 2024

Izjava o akademskoj čestitosti

Izjavljujem i svojim potpisom potvrđujem da je ovaj rad rezultat mog vlastitog rada koji se temelji na istraživanjima te objavljenoj i citiranoj literaturi. Izjavljujem da nijedan dio rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz necitiranog rada, te da nijedan dio rada ne krši bilo čija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio rada nije korišten za bilo koji drugi rad u bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili obrazovnoj ustanovi.

(potpis)

Zahvale

Na samom početku, zahvaljujem profesoricama i profesorima Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu zahvaljujući čijem sam podučavanju stekao znanja iz različitih područja povijesti te dublji interes za ista. Posebno zahvaljujem svome mentoru – dr. sc. Filipu Šimetinu Šegviću, koji mi je, prije samoga početka pisanja rada pomogao oblikovati i jasno odrediti temu, a tijekom pisanja usmjeravao savjetima koji su rad učinili smislenijim i cjelovitijim. Također, veliko mu hvala na raspoloživosti tijekom cijeloga procesa.

Najviše hvala mojoj obitelji – majci, ocu i sestri – koji me bodre i prate još od osnovnoškolskih dana te im hvala što do posljednjega dana mojega školovanja podrška i poticaj nisu izostali. Veliko hvala mojoj djevojci Ivi, čiji je oslonac bio neizostavan dio pisanja ovog diplomskog rada, ali i svakodnevice.

Nadalje, zahvalan sam kolegama na nesebičnoj pomoći i dijeljenju znanja tijekom studiranja. Naravno, uvelike sam zahvalan prijateljima na svim dragocjenim savjetima i optimizmu te na razgovorima i trenutcima koji su olakšavali terete koje su studentske i druge obveze donosile sa sobom.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Urbanizacijski procesi u Karlovcu do kraja 19. stoljeća	2
2.1. Od nastanka do 19. stoljeća.....	2
2.2. Grad u prvoj polovici 19. stoljeća	4
2.3. „Stihijska“ urbanizacija.....	6
2.4. Kultura i društvo Karlovca u drugoj polovici 19. stoljeća	10
3. „Protagonisti“ uređivanja grada Karlovca	12
3.1. Novine <i>Svjetlo</i> i gradsko poglavarstvo.....	13
3.2. Osnutak i pravila rada Društva za poljepšavanje grada Karlovca.....	16
3.3. Međuodnos triju izvora poljepšavanja	19
4. Dosezi procesa poljepšavanja i njihov značaj	23
4.1. Jedno poslijepodne	23
4.2. Začetci turističke ponude grada.....	26
4.3. Pokušaji „preodgoja“ i briga za stanovništvo Karlovca.....	29
4.4. Percepcija Društva i poljepšavanja među stanovništvom	31
4.5. Borba za ili protiv modernizacije	33
5. Zaključak	35
6. Bibliografija	37

1. Uvod

Nagli razvoj gradova, uzrokovan tekovinama industrijske revolucije, rezultira često neplanskim, estetski neprivlačnim urbanim središtima – prožetih zagađenjem, prenapučenošću i pukim nedostatkom zelenih površina. Na hrvatskom prostoru industrijska revolucija nije toliko intenzivna te dolazi s vremenskim odmakom u odnosu na Zapadnu Europu. Usprkos tomu, gradovi i dalje postaju žrtvama stihijske urbanizacije. Stoga se nerijetko javljala potreba za uljepšavanjem gradova te se uređivanjem parkova, šetališta i promenada nastojala „razbiti“ monotonija industrijskih središta. Uljepšavanje je se moglo izvoditi poticajem od gradskih vlasti, klera ili za to namijenjenih društvenih udruga.

Isti proces događa se u Karlovcu, koji svojim razvitkom sve više gubi na estetici i među stanovništvom percipiranim ugledom, a potrebu da se tome doskoči vidjeli su pripadnici građanske elite. Prateći njegov razvoj od osnutka, 1579. godine, uviđamo određene posebnosti razvoja, na koji su utjecali politički, ekonomski te vojni faktori. U razdoblju prijelaza stoljeća doskače se potrebi za uspostavom društva koje bi radilo na očuvanju karlovačke baštine i pomoglo prilikom usmjeravanja procesa urbanizacije. Društvo za poljepšavanje grada Karlovca nastaje 16. lipnja 1886. godine te svojim radom pomaže premostiti probleme modernoga grada. Njihov rad popraćen je u onodobnim medijima, ponajprije u novinama *Svjetlo* u kojima je istovjetno prisutno njihovo stajalište o gorućim problemima u gradu.

Sažeti pregled razvoja grada Karlovca, uzimajući u obzir glavne društvene, ekonomske i urbane faktore, vodi nas na temelju analize dotadašnjih istraživanja i novinskih informacija, do razdoblja prijelaza ili kraja 19. stoljeća koje će se problemski razmotriti iz perspektive urbane historije. Potom fokus prebacujemo na proučavanje potrebe za poljepšavanjem, s naglaskom na „protagoniste“ toga procesa. Tema je njihov međusobni odnos te zamršena struktura onodobne karlovačke građanske elite. Zatim, osvrt je na konkretno izvedenim radnjama u procesu poljepšavanja te ih se promatra u skladu s novim društvenim obrascima u cilju etabliranja Karlovca i njegovog društva u vremenski okvir. Ukratko će se promatrati obilježja *fin de siècle* u djelatnosti novina *Svjetlo*. U radu će se odgovoriti na pitanja toka urbanizacije u Karlovcu, koja je učinila provođenje poljepšavanja nužnim. Sljedeće pitanje koje se postavlja vezano je uz izvođače tog procesa, odnosno proizlazi li proces poljepšavanja iz jednog ili više ishodišta. Temeljno pitanje rada vezano je uz narav procesa poljepšavanja, odnosno je li taj proces u svojoj suštini borba za ili protiv modernizacije.

2. Urbanizacijski procesi u Karlovcu do kraja 19. stoljeća

2.1. Od nastanka do 19. stoljeća

U jeku sve intenzivnije osmanske opasnosti, kada osvajači velikom lakoćom prodiru u granice Habsburške Monarhije, javila se potreba za osnivanjem čvrste obrambene tvrđave na hrvatskom prostoru. U zaključku sabora u Brucku na Muri, održanog u ožujku 1578. godine, izdvojen je iznos od 420.000 forinti, kako bi se izgradila snažna utvrda.¹ Kao prigodan teren odabrano je močvarno područje u blizini stare srednjovjekovne utvrde Dubovac te je gradnja započela 13. srpnja 1579. godine. Prostor je bio izuzetno povoljan za obranu, nalazio se na hidrološkom čvorištu rijeka Kupe, Korane, Dobre i Mrežnice, čiji je potencijal bio iskorišten u gradnji. Utvrda je imala oblik šesterokrake zvijezde, a predstavljala je tip idealnog grada renesansne urbanističke osnove. Na uglovima postavljeni bastioni, u spoju sa zemljanim bedemima u cijelosti su bili okruženi šancima ispunjenim vodom. Utvrda je ime dobila po osnivaču, nadvojvodi Karlu, što je na njemačkom bilo prevedeno kao Karlstadt.² Karlovac u počecima funkcionira kao vojno-upravni grad, odnosno potrebe civilnog stanovništva podređene su vojnim zadaćama grada.³ Uzrokovalo je to striktno propise prilikom gradnje: postojale su zabrane gradnje izvan zidina te je čak bilo zabranjeno uređenje vrtova u blizini tvrđave – kako se neprijatelj u slučaju dugotrajnije opsade ne bi mogao okoristiti.⁴ Stoga je prvotna gradnja prednost davala funkciji, nastajale su jednolične kuće, a estetika je padala u drugi plan. Štoviše, većina novonastalih zgrada i objekata ulazila je primarno u vojnu upotrebu.

Prostora za privredni rast nije bilo, osim obrtništva, druge djelatnosti gotovo da i ne postoje. Prema riječima Radoslava Lopašića, obrtnici koji su bili prisutni imali su puno posla s obzirom na krajiške potrebe.⁵ Konstantni pokušaji upada osvajača činili su grad izuzetno važnim prilikom čuvanja granica, pa nije bilo dopustivo da se grad razvija izvan vojnih okvira. Prvi znaci popuštanja događaju se 1699. godine, nakon mira u Srijemskim Karlovcima, što je

¹Milan KRUHEK, „Postanak i razvoj tvrđave i grada Karlovca,“ u: *Karlovac 1579 – 1979*, ur. Đuro ZATEZALO, (Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979), 82.

²Rudolf STROHAL, *Grad Karlovac opisan i orisan*, (Karlovac: Tisak M. Fogine, 1906), 10.

³Đurđica CVITANOVIĆ, „Kulturna i umjetnička baština Karlovca od osnutka tvrđave do 19. stoljeća,“ u: *Karlovac 1579 – 1979*, ur. Đuro ZATEZALO, (Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979), 373.

⁴KRUHEK, „Postanak i razvoj“, 90.; Da je civilna nota bila podređena svjedoče i podaci da su vojnici imali prednost u gradnji kuća, koje su potom mogli prodati, pokloniti ili ostaviti nasljednicima; također, prilikom prodaje imovine, vojna lica imaju prednost u kupovini. Isto ne znači da nije bilo nikakvih civilnih djelatnosti u gradu, stanovnici su od osnutka naseljavani u gradu, organizirani su sajmovi petkom, uz dva velika godišnja sajma: blagdan sv. Margarete na dan osnutka, te blagdan sv. Karla 28. siječnja.

⁵Radoslav LOPAŠIĆ, *Karlovac: Poviest i mjestopis grada i okolice*, (Karlovac: Matica Hrvatska, 1993), 41.; Od istaknutih zanimanja izdvaja: lončare, čizmare, krojače, kovače, tkalce, zidare, mesare, puškare i sabljare, bravare, zlatare, stolare te kramare.

otvorilo stanovništvu grada Karlovca mogućnost da krene s razvitkom privrede u vidu trgovine.⁶ Trgovina je razvijena na način da se iskoristio hidrološki potencijal grada Karlovca, odnosno riječnim plovidbenim putem Dunav-Sava-Kupa, kojemu je grad bio krajnja luka, a ujedno i poveznica s Jadranom.⁷ Time grad dobiva novu ulogu, postaje trgovački posrednik između kontinenta i obale, a svoj sve više rastući značaj iskorištava izdvajanjem od vojno-krajiške nadležnosti tijekom njezine reorganizacije 1776-1781. godine.⁸ Osim razvoja trgovine, uspinje se i obrtništvo, a najbolje su razvijeni bili članovi lađarskog ceha, što zbog prirode trgovine nije neuobičajeno.⁹ Usprkos tomu, grad ostaje snažno vojno uporište, naravno s vidljivom distinkcijom između vojne i civilne uprave, odnos koji je dugo poslije ostao važnim. U gradu se vršio pretovar robe, koji se potom plitkim lađama Kupom dalje prevezio (vukao), jer rijeka nije bila plovna. Taj proces znao je dugo trajati, stoga započinje potražnja za alternativnim načinima prijevoza dobara.¹⁰ Isto je uzrokovalo razvitak cestovnog prometa: cesta Karolina, koja je povezivala Karlovac do Bakra i Rijeke, započela je izgradnju 1726. godine; a do kraja 18. i početka 19. stoljeća sagrađene su i cestovne trase Jozefina te Lujzijana.¹¹ Trgovačkom značaju grada svjedoče izgrađene trase, jer je Karlovac, s obzirom na geografski položaj i prirodni hidrološki potencijal, stvarao savršenu podlogu za trgovine raznog tipa te postao tranzitni centar. U istu svrhu izgrađena su skladišta za čuvanje žita te je izgrađeno i brodogradilište.¹² Ovo razdoblje označava i prvo proširenje grada Karlovca; naime, gradskom teritoriju pripaja se tzv. predgrađe, koje su činili dijelovi današnje četvrti Gaze, prostor do koranskog kupališta te prostor kod izvora rakovačkog potoka na Dubovcu.¹³ Prema kraju 18. stoljeća, novonastala trgovačka elita sve učestalije kreće u izgradnju kuća izvan granica grada u predgrađe. Razlog tomu bila je popunjenost gotovo svake parcele unutar zidina.¹⁴ Grad u 18.

⁶ Igor KARAMAN, „Ekonomске i socijalne prilike u gradu Karlovcu u doba razvitka građansko-kapitalističkih odnosa“ u: *Karlovac 1579 – 1979*, ur. Đuro ZATEZALO, (Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979) 155.; Također: Radoslav LOPAŠIĆ, *Karlovac: Poviest i mjestopis*, 46.

⁷ Milan KRUIHEK, „Opći povijesni razvoj grada 1579.-1997.“, u: *Karlovac*, ur. Milan KRUIHEK (Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 1998), 28.

⁸ KARAMAN, „Ekonomске i socijalne prilike“, 156.; Nakon što je poveljom cara Josipa II. iz 1781. godine dobio status slobodnog kraljevskog grada, Karlovac nastavlja svoj razvoj trgovačke privrede. Prvi popis stanovnika nakon izdvajanja broji 652 obitelji nastanjene u 521 kući, ukupnim brojem od 2740 članova. U privrednom smislu obrtnici i poduzetnici čine 46% stanovništva, dok se ostatak dijeli na radnike, slugе, prijevoznike te ljude izvan građanskog staleža.

⁹ Katica MIHOLOVIĆ, „Značenje Karlovca kao snažnog središta trgovine, obrta i prometa u 18. stoljeću“, u: *Karlovac 1579 – 1979*, ur. Đuro ZATEZALO, (Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979) 106.

¹⁰ KARAMAN, „Ekonomске i socijalne prilike“, 157.

¹¹ Marinka MUŽAR BOŽIĆ, *Karlovac i Karlovcani u 19. stoljeću*, (Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 1982), 5.; Trasa Jozefine povezuje Karlovac i Senj, građena je u nekoliko etapa. Lujzijana gradnjom započinje 1803. godine, te je puštena u promet 1811. Ona je bila najkraća trasa od Karlovca do Rijeke.

¹² MIHOLOVIĆ, „Značenje Karlovca“, 107.; Karlovac je imao velike koristi od postavljenih skladišta, jer je najam istih bio neobično visok (30-40 forinti mjesečno).

¹³ Agneza SZABO, Marija VRBETIĆ, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, (Zagreb: Školska knjiga, 1989), 3.

¹⁴ MIHOLOVIĆ, „Značenje Karlovca“, 107.

stoljeću započinje i prve transformacije u estetici. Postepenim slabljenjem vojnog utjecaja u gradu, započinju izgradnje prvih baroknih zgrada unutar renesansne zvijezde.¹⁵ Time se označava početak građanske svijesti o važnosti uljepšavanja prostora, koja je zbog vojnog primata u gradu dugo vremena bila potisnuta. U priču se uklapa i činjenica da u ovom razdoblju karlovačka trgovačka elita sve učestalije putuje radi poslovnih dužnosti u udaljene krajeve te biva izloženom raznim stranim utjecajima.

2.2. Grad u prvoj polovici 19. stoljeća

Turbulentno 19. stoljeće Karlovac započinje na snažnim trgovačkim temeljima koji su kao nuspojavu imali lagani pad u obrtništvu. Naime, dolaskom stranih trgovaca manufakturnom robom, stvorila se konkurencija karlovačkom obrtništvu. Skupocjen proizvod domaćih obrtnika bio je izguran s tržišta te je došlo do konkurencije među srodnim cehovima.¹⁶ Trgovina, s druge strane, prisustvom novih cestovnih trasa prosperira te sve više poduzetnika ulazi u pothvate na relaciji Karlovac-Rijeka.¹⁷ U jeku napoleonskih ratova, i dijelovi Monarhije potpadaju pod Francusku vlast, uključujući Karlovac, koji je pod istom bio od 1809. do 1813. godine. U razdoblju francuske uprave zasađuje se prva aleja platana, dugačka 850 metara sa 112 stabala javorolisne platane – koja je označila početak ceste Lujzijane.¹⁸ Položaj Karlovca pod francuskom vlašću se mijenja, grad dobiva veći regionalni značaj te Karlovački distrikt broji 10 kantona, a karlovačka općina (grad i okolica) broji 7630 stanovnika, čime spada u jednu od većih općina Ilirskih provincija.¹⁹ Radoslav Lopašić nam opisuje drugačiju narav francuske vlasti: *nisu marili Francezi mnogo za tvrdju karlovačku, znajući da je ona napretkom topništva od slabe vrijednosti, pa zato nisu dopuštali, da tvrdjava smeta razvitku grada i blagostanju građana, kako je to za austrijske vojničke uprave vazda bivalo.*²⁰ Dalje naznačuje kako je većina lijepih kuća u predgrađu potekla iz francuskog doba.²¹ Lopašić ne ističe slučajno francuski način izgradnje, jer su kuće izgrađene u „Zvijezdi“ do početka 19. stoljeća bile

¹⁵ Bojana BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI i Mladen OBAD ŠĆITAROCI, *Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću: Javna perivojna arhitektura hrvatskih gradova u europskom kontekstu*, (Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2004), 179.

¹⁶ MIHOLOVIĆ, „Značenje Karlovca“, 106.

¹⁷ KARAMAN, „Ekonomске i socijalne prilike“, 159.

¹⁸ OBAD ŠĆITAROCI, *Gradski perivoji Hrvatske*, 76.

¹⁹ Vasja MELIK, „Karlovac za vrijeme Ilirskih provincija, *Karlovac 1579 – 1979*, ur. Đuro ZATEZALO, (Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979) 124.

²⁰ LOPAŠIĆ, *Karlovac* 91.

²¹ Isto 91.

jednostavne, barokne jednokatnice, koje bi obično u prizemlju imale trgovinu, a na katu imale prostor za stanovanje.²² Tijekom prve polovice 19. stoljeća došlo je do pojave bidermajera u kućanstvima građanske elite – jednostavnost stila i uređivanje kućnog prostora i okućnice prodrli su među hrvatsko, ali i karlovačko kasnostaleško društvo. Pojavljuju se novi namještaj i portreti za ukrašavanje zidova kao indikatori društvenog statusa bogatih građana.²³ Onovremena gradnja, doduše, nije bila planirana, ali se i dalje odvijala u okvirima očuvanja kulturne i graditeljske baštine grada. Točnije, gradnja je pratila tok novih prometnica i popunjavala praznine između njih, bedema i rijeka.²⁴ Ipak, trend nije bio pozitivan u drugom dijelu stoljeća – „stihijsko“ širenje grada, bazirano ni na kakvom urbanističkom planu, u potpunosti uništava estetiku grada. Kada u to povežemo širenje prigradskih četvrti Banije, Dubovca i Rakovca, shvaćamo kolika je potreba za uređivanjem postojala.

Karlovac je u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda, zahvaljujući svom ekonomskom blagostanju, predstavljao jedno od najjačih žarišta pokreta te se u njegovim krugovima počinju okupljati trgovci, intelektualci i članovi mlade elite.²⁵ Godine 1838. otvara se prva čitaonica pod imenom „Ilirsko društvo čitanja“, koja je bila središte cjelokupnog rodoljubnog života te jedino središte kulture grada sve do osnutka „Zorin doma“.²⁶ Zadatci čitaonice bili su širenje duha sveslavenstva putem nakladničke djelatnosti, održavanje predavanja na narodnom jeziku te organiziranje koncerata i društvenih priredbi. Preporoditelji su revno radili u suradnji s tiskarom Ivana Nepomuka Prettnera te su izdana mnoga djela, poput političkog spisa grofa Janka Draškovića „Disertacija iliti razgovor darovan gospodi poklisarom“, krajem 1832. godine ili Mažuranićevog prijedloga jezično-etničke federacije s Mađarima, „Hèrvati Magjarom“.²⁷

²² MUŽAR BOŽIĆ, *Karlovac i Karlovčani*, 14. Također: Bruno MILIĆ, „Urbani razvoj gradova na tlu Hrvatske – 19. stoljeće“, *Prostor* 14, br. 2 (2006), 199.; Naznačuje kako su nakon odvajanja od vojne ingerencije gradovi poput Karlovca i Osijeka u 19. stoljeće ušli s novom ili obnovljenom arhitektonskom strukturom kao barokni gradovi.

²³ MUŽAR BOŽIĆ, *Karlovac i Karlovčani*, 14. Također: Marija LUKETIĆ i Tamara MAZUR, „Kasnostaleško društvo Banske Hrvatske u 19. stoljeću“, *Pleter: Časopis udruge studenata povijesti* 2, br. 2 (2018), 85.

²⁴ Đurđa LIPOVŠČAK, „Urbani razvoj Karlovca“, u: *Karlovac 1579 – 1979*, ur. Đuro ZATEZALO, (Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979), 431.

²⁵ Jaroslav ŠIDAK, „Značenje Karlovca u preporodnom pokretu“, u: *Karlovac 1579 – 1979*, ur. Đuro ZATEZALO, (Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979), 149.; Djelatnost u razdoblju do 30-ih godina 19. stoljeća poživaju na leđima Jožefa Šipusa i Juraja Šporera, a autor tvrdi kako je karlovačka sredina utjecala na mladog Ljudevita Gaja, te su se mnogi ključni radovi u tiskari Johanna Nepomuka Prettnera i tiskali. Važan je i boravak Ivana Mažuranića, koji je između ostalog, osnivao društva, tiskao knjige i epove. Uz njega još možemo spomenuti i Dragojla Kušlana, pokretača novina *Slavenski Jug*. Od rođenih Karlovčana možemo istaknuti djelatnost književnice Dragojle Jarnević te slikara Vjekoslava Karasa. Vidi: Ivana ANIĆ, „Kulturni život Karlovca u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda“ (Disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija, 2015.)

²⁶ Rosana MIKULIĆ, „Ilirskoga čitanja društvo, društvo narodne čitaonice - 1838 - 1897.“, u: *Gradska knjižnica „Ivan Goran Kovačić“*, *Karlovac, 1838 - 2008., prilozi za povjesnicu*, (Karlovac: Gradska knjižnica, „Ivan Goran Kovačić“, 2008), str. 17,18.

²⁷ ŠIDAK, „Značenje Karlovca“, 152.

Karlovac je pritom bio jedan od prvih gradova koji je zaslugom narodnjaka krajem 1847. godine uveo narodni jezik u javni život.²⁸ Nakon razdoblja Preporoda, sve veći broj pripadnika narodnjačke inteligencije iseljava u gradove poput Zagreba, što ostavlja grad neaktivnim u daljnjim oporbenim djelatnostima na dulje vrijeme.

U razdoblju prve polovice 19. stoljeća, prtok bogatih poduzetnika u grad intenzivira se, a pritom se useljavaju i moćne obitelji, koje će utjecati na ekonomski prosperitet i politiku grada – poput Turkovića ili Vranyczanya.²⁹ Ovo razdoblje predstavlja svojevrsni „vrhunac“ Karlovca jer u drugoj polovici stoljeća apatičnost i ekonomska stagnacija postaju primarnim motivima. Gradu je predstojala tranzicija iz trgovačkog u industrijsko središte, činjenica koju nije moglo vidjeti tadašnje elitno građanstvo, koje je nerijetko patilo za minulim vremenom gospodarskog, političkog i kulturnog napretka grada.

2.3. „Stihijska“ urbanizacija

U razdoblju nakon druge polovice 19. stoljeća, Karlovac ulazi u korak s modernim gradovima. Napokon dobiva moderne škole, bolnicu, a razvija se i kupališno-lječilišni turizam.³⁰ Ne treba ponovo naglašavati koliko je razvijena bila i tiskarska djelatnost u gradu, značajna još od vremena Narodnog preporoda, koja je u drugoj polovici stoljeća iznjedrila izuzetno važne lokalne listove – poput *Svjetla*, *Glasonoše* ili *Karlovačkog Glasnika*.

Karlovačka privreda doživjela je svoj vrhunac polovicom 19. stoljeća, dok je trgovina bila bazirana na riječnom i cestovnom prometu. Korijenske promjene nastaju pojavom željezničkih trasa napravljenih u korist austrijskog i mađarskog kapitala: Zidani Most – Zagreb – Sisak, 1862. godine; Zagreb – Karlovac, 1865. godine, a napose nakon izgradnje trase Karlovac – Rijeka 1873. godine, nakon čega posredničko trgovanje u gradu više nije bilo

²⁸ Isto, 152.

²⁹ MUŽAR BOŽIĆ, *Karlovac i Karlovčani*, 6.

³⁰ Agneza SZABO, Marija VRBETIĆ, *Karlovac na razmeđu stoljeća*; Također: MUŽAR BOŽIĆ, *Karlovac i Karlovčani* U prvoj polovici 19. stoljeća nastavu u karlovačkim školama drže franjevci na njemačkom jeziku. To se krajem 1850-ih počinje mijenjati, sve više svjetovnog kadra ulazi u nastavu, koja se pretežno odvijala u prostorijama samostana. 1893. godine izgrađena je djevojačka škola, a tri godine kasnije i nova dječjačka. Tradicija karlovačke gimnazije u gradu bila je dugačka, do 1883. bila je razmještena na više lokacija, ali tada se spaja s Rakovačkom realnom gimnazijom u Kraljevsku veliku realnu rakovačku gimnaziju s prirodnim i društvenim usmjerenjima. Krajem 18. stoljeća na Dubovcu se otvara prva javna ubožnica i bolnica, koja daljnjim razvitkom grada ostaje nedovoljna. Izgradnja moderne bolnice započinje 1846. godine, te traje sve do 1896. Istovremeno se u gradu otvaraju mnoge ljekarne, a u lječilišne svrhe bilo je otvoreno „moderno“ kupalište na Korani pred kraj 19. stoljeća.

potrebno, čime je karlovačka trgovina izgubila regionalni značaj.³¹ Trgovina riječnim putem nakon izgradnje pruge ostala je lokalizirana, a mnogi lađarski obrti i skladišta morali su otpuštati radnike i zatvarati svoje poslovne infrastrukture. Iako karlovačka trgovina nije potpuno zamrla, ostala je potreba da se nadomjesti praznina koju je njezin pad uzrokovao. Mobilizirala je se bivša trgovačka elita te postepeno krenula u otvaranje novih industrijskih pogona, što im je omogućilo da očuvaju svoj status u gradu, zajedno s utjecajem u politici.³² Zanimljivo je napomenuti da je karlovačka industrija etapu manufakturne proizvodnje gotovo i preskočila zbog unosnosti trgovine te je, grubo rečeno, prisilno i naglo modernizirala proizvodnju. U praksi je to izgledalo ovako: u Karlovcu se otvaraju različite industrijske grane, a najčešće su to bile otkupljene male cehovske ili poneke manufakturne radionice koje su se financijskom injekcijom pripadnika bogate trgovačke elite – profilirale u velike tvornice. U razdoblju nakon polovice 19. stoljeća otvoren je ili prenamijenjen velik broj poduzeća, od kojih neka možemo istaknuti. Primjer novoosnovane tvornice je pivovara iz 1854. godine, nastala na inicijativu veletrgovca baruna Nikole Vranyczanyja.³³ Sljedeći izuzetno važan proizvodni pogon, prisutan još od 1849. godine bio je mlin na čigre – usprkos padu u trgovini žitom i dalje je bio značajan za privredu grada Karlovca, a nekoliko puta bio je moderniziran u svojim proizvodnim načelima.³⁴ Zajednički nazivnik tim tvornicama bio je taj da su bile u vlasništvu veletrgovaca, koji su svoj kapital stečen trgovinom jednostavno pretočili u vlasništvo nad industrijskim poduzećima. Isti slučaj bio je i prilikom preuzimanja Šterovačke kiselice od strane trgovca Steve Borčića, 1884. godine. Pod novim imenom – Karlovačka kiselica, i ovo poduzeće dijelilo je sudbinu prethodno navedenih – bilo je preuzeto od strane dioničkog društva, s iznimkom da je ono već 1896. godine bankrotiralo.³⁵ S obzirom na to da je Karlovačka kiselica bila prvo dioničko društvo takvog tipa u gradu, možemo zaključiti da je postojala krivulja učenja prilikom upravljanja poduzećima dioničkog tipa. Ono što je sigurno jeste da je glavina prihoda koje je grad priređivao u prethodnim razdobljima ostala u rukama građanske elite. To nam potvrđuje činjenica da su industrijski pogoni većinski osnovani od strane „domaćih“

³¹ KARAMAN, „Ekonomске i socijalne prilike“, 168.

³² Isto, 168.

³³ Agneza SZABO, Marija VRBETIĆ, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 34. Također: STROHAL, *Grad Karlovac opisan*, 362.; Sama je pivovara nekoliko puta prestajala s radom, a 1874. godine ju je obitelj Turković preinačila u tvornicu peći i raznoga zemljanog posuđa. 1896. godine pivovaru otkupljuje pivovar iz Sarajeva Aschenbrenner. Naposljetku je i on propao, te je pivovaru kupilo društvo dioničara. Zanimljivo je da su u upravni odbor ušli pripadnici političke elite grada, od kojih neki članovi Društva za poljepšavanje grada Karlovca: Vilim Reiner, veleindustrijalac, dr. Ivan Banjavčić odvjetnik, te Alfred Kappner građevniški poduzetnik.

³⁴ Isto, 37. Mlin je dijelio sličnu sudbinu kao i pivovara, nekoliko je puta mijenjao vlasnike, da bi ga na kraju preuzelo dioničarsko društvo. Stradava u požaru 1912. godine i od tada djeluje u smanjenom kapacitetu.

³⁵ Ivan OTT (ur.), *Karlovački leksikon* (Zagreb: Školska knjiga, 2008.), 293.; Karlovačka kiselica je bila prvo dioničko društvo. Na vrelu su se ponekad održavale i različite društvene zabave uz kiselicu i janjetinu.

moćnika ili su pripadnici domaće elite preuzimali njihovo vlasništvo i upravu preko dioničkih društava. Trend je prisutan kroz ostatak 19. i početak 20. stoljeća te je grad do 1914. godine podignut na razinu većih industrijskih centara Hrvatske.³⁶

S obzirom na to da imamo uvid u potpunu promjenu naravi grada, važno je osvrnuti se na pitanja njegovog neplanskog širenja u kontekstu modernizacije i industrijalizacije. Zbijena gradska „Zvijezda“ gotovo je u potpunosti bila uništena u požaru 1833. godine, stoga je njezina obnova te izgradnja novih kuća provedena na principima historicizma bez narušavanja vrijednosti jezgre.³⁷ Problem je stvarala gradnja izvan prostora jezgre, grad se vrlo brzo širio, a sama izgradnja bila je intenzivna te prostorno nesređena. Glavno pitanje koje se postavljalo bilo je vezano uz povezivanje jezgre grada Karlovca, odnosno „Zvijezde“, s njegovim predgrađima u jedinstvenu urbanu cjelinu.³⁸ To je trebalo postići rušenjem gradskih vrata, što je i učinjeno 1884. godine, a isto je trebalo učiniti i s drvenim mostićima, a prisutna su i ključna pitanja niveliranja bedema i ispunjavanja šančeva.³⁹ I bedemi i šančevi bili su u vlasništvu vojnog erara te ih je grad trebao otkupiti, što je s određenim vremenskim razmakom i postignuto.⁴⁰ Ipak, bedemi nisu porušeni sve do 20-ih godina 20. stoljeća, a ispunjavanje šančeva više je puta poduzeto, ali je u potpunosti provedeno tek nakon kraja Drugog svjetskog rata.⁴¹ Ključni događaji pri tom procesu širenja i urbanizacije bili su izgradnja kupskog mosta na Baniji te pripajanje stanovite općine zajedno sa samostalnom Švarčom u sastav grada. Oba pothvata dugo su bili želja karlovačke elite, koja je u nastojanju za poboljšanjem ugleda grada Karlovca prihvaćala različite tekovine modernizacije i urbanizacije. Glas Karlovca po ovim pitanjima može se čuti u novinama *Svjetlo*, pod perom urednika Adolfa Gustava Prettnera⁴² i Dušana Lopašića. U njihovim člancima učestalo se izražavalo negodovanje oko različitih pitanja vezanih uz urbanizaciju grada, tako su primjerice kritizirali podizanje ružnih zgrada u Karlovcu, skupa s bogatim građanstvom – koje po njima pati od manjka domoljublja: *sagradiše oni svoje kuće i palače u Zagrebu ili kojem drugom većem gradu s tom namjerom, da tobože*

³⁶ Agneza SZABO, Marija VRBETIĆ, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 102.; Od industrijskih postrojenja onodobnoga Karlovca valja navesti još neke: Tvornica kože, Prva parna tvornica voštanih svijeća i medičarskih proizvoda M. Lukinić, Prva hrvatska tvornica rublja, Tvornica batina Funka i Heinricha, Tvornica pjenice „Korana“ (prva na električni motor), Tvornica pjenice i soda-vode, Tvornica cementne robe i utornog crijeva, Karlovačka cementna industrija i druge. Neke od navedenih tvornica bile su izrazito uspješne.

³⁷ Đurđa LIPOVŠČAK, „Urbani razvoj Karlovca“, 431.

³⁸ Agneza SZABO, Marija VRBETIĆ, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 102.

³⁹ Isto 102.

⁴⁰ *Svjetlo*, 25. srpnja 1905.

⁴¹ Agneza SZABO, Marija VRBETIĆ, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 102.

⁴² OTT ur., *Karlovački leksikon*, 474.; Adolf Gustav Prettner, tiskar (Karlovac, 1830 – Karlovac, 9.9.1885.) Najmlađi sin Ivana N. Prettnera. Mnogo je putovao Europom, bio čovjek širokog obrazovanja. Nakon smrti brata Dragutina preuzeo je očevu tiskaru i osuvremenio ju novim strojevima. Kao vlasnik i odgovorni urednik (gl. urednik je Dušan Lopašić) potpisao je prva dva godišta *Svjetla* (1884. i 1885.).

njihov novac samo izvan Karlovca najbolje kamate i plodove nositi može.⁴³ Izvadak svjedoči težnji određenih članova karlovačke elite za poboljšanjem statusa grada, smatrajući kako i Karlovac može postignuti značajan rast ako se u njega nastavi ulagati domaći kapital. U tu sferu možemo ubaciti i pitanje izgradnje kupuskog mosta. Naime, most je do 80-ih godina 20. stoljeća već postojao, ali je do tog razdoblja u potpunosti dotrajao te su bili potrebni konstantni popravci.⁴⁴ Usprkos učestalim trvenjima između Banije i Karlovca, dogovorena je izgradnja željeznog mosta na mjestu staroga te je svečano otvoren 9. ožujka 1885. godine. Uredništvo *Svjetla* promatralo je „propadanje“ grada preko primjera mosta, spominjući kako je u „zlatno doba“ Karlovca na običan dan prolazilo više fijakera nego u tadašnjici na dan sajma.⁴⁵ U istom broju kažu kako je zbog uspostave kolodvora na Baniji, sav teret koji je dolazio u grad morao proći preko mosta te bi priličilo gradu da ga napravi boljim.⁴⁶ Nesumnjivo je ipak, da se gradnjom novoga mosta dodatno olakšavao promet između dviju općina te se rješavanjem toga prijepora poduzeo novi korak prema pripajanju.

Gledajući na relativno malu udaljenost između dviju općina, ostvario bi se ekonomski boljitak njihovim spajanjem, a proces istoga vrlo je dugo bio temom rasprava u gradskom zastupstvu.⁴⁷ Da je među građanstvom postojala izražena želja za povezivanjem dviju općina, svjedoče nam dvadesetogodišnja nastojanja za postizanjem istog – bilo u gradskom zastupstvu, novinama, ili čak u Saboru. *Ponajprije mora se ustanoviti to načelo: Spojenje mora biti Karlovčanom, Banijancem i Rakovčanom od jednake koristi za da međusobna predbacivanja prestanu spojenju mora svaki od svih interesah ponješto žrtvovati, stoga držim i spojenje Banije bez Rakovca i nemoguće.*⁴⁸ Riječi uredništva *Svjetla* govore o problemima koje bi moguće spajanje donijelo; strah stanovnika općina Banije i Švarče ponajprije je proistjecao iz mogućeg iskorištavanja zajedničke blagajne od strane Karlovca, dok su strahovi Karlovčana bili ponajprije orijentirani na gubitak urbanog karaktera grada prilikom priljeva seoskog stanovništva iz pripojenih dijelova.⁴⁹ Doduše, takvi su stavovi bili u manjini, što nam potvrđuje ushit kojim je u *Karlovačkom glasniku* dramatziranim člankom najavljeno pripojenje: *Oj Karlovče, stari brate; Kucnuo je časak za te! –; Preni mi se sad je hora; Slušaj glas, što sidje s*

⁴³ *Svjetlo*, 20. travnja 1884.

⁴⁴ Agneza SZABO, Marija VRBETIĆ, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 116.; Također, često su se pojavljivala pitanja oko financiranja stanovitih popravaka, odnosno je li trebala plaćati općina Banija ili općina Karlovac.

⁴⁵ *Svjetlo*, 18. svibnja 1884.

⁴⁶ Isto

⁴⁷ Agneza SZABO, Marija VRBETIĆ, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 117.; Prilikom uvoza robe kupuskim mostom iz Banije u grad, plaćala se mostarina. Taj problem bi se ujedinjenjem riješio.

⁴⁸ *Svjetlo*, 26. veljače 1885.

⁴⁹ Agneza SZABO, Marija VRBETIĆ, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 117.

*gora; Da te složim i sjedinim; Da te moćnim sad učinim.; Dok si skučen do sad bio; Od sad bit ćeš prostran cio; Verige ću skinut s tebe; Da ne budeš sam za sebe.*⁵⁰

Nakon pripojenja susjednih općina gradu Karlovcu, doskače se potrebi izrade dugo priželjkivane „regulatorne osnove“ grada. Istu je sastavio inženjer Gustav Herman po osnovi Alfreda Kappnera, a sam plan odobren je od gradskih vlasti 6. svibnja 1905. godine.⁵¹ Prema planu, predviđaju se lokacije čistih i nečistih tvornica, proširenje grada, bavi se pitanjima vezanim uz dobivanje „ljepšeg vanjskog lica grada“, tj. uklanjanjem nepriličnih zgrada. Također, u planu se nastoji proširiti ceste u „Zvijezdi“, zatrpati šančeve, sagraditi novi gradski most na Kupi, namijeniti trgove za razne sajmove, nastoji se na očuvanju aleje platana te planira struktura kanalizacije.⁵² Od navedenoga nije sve postignuto, u pojedinim aspektima Karlovac je se i dalje neplanski širio, ali je samo prisustvo „regulatorne osnove“ usmjerilo daljnji razvitak grada.

2.4. Kultura i društvo Karlovca u drugoj polovici 19. stoljeća

Elitni karlovački građanski sloj doživio je svoj procvat do sredine 19. stoljeća, zahvaljujući svojoj snažnoj ekonomskoj bazi te je razvio svoj utjecaj u gotovo svim sferama društvenog života. Građanstvo je u potpunosti formiralo modernu građansku kulturu, usporedno s ostatkom Hrvatske, što je najprije vidljivo po osnivanju udruga i društava. Udruge predstavljaju važan dio moderniteta jer se postavljaju nasuprot staleškog principa te su kao pretpostavku imale građansku jednakost – povezujući građane u njihovim interesima, a ne staležima.⁵³ Isto je primjenjivo na Karlovac, naime 1858. godine, osniva se Društvo karlovačkih pjevača⁵⁴, a 1871. godine i prvo dobrovoljno vatrogasno društvo.⁵⁵ Iz udruga proizlazi i promidžba građanskog načina života, odnosno učestalo se organiziraju različite zabave ili dobrotvorne aktivnosti za širu publiku.⁵⁶ U Karlovcu su osnovana društva različitih karaktera,

⁵⁰ *Karlovački glasnik*, 3. siječnja 1903.

⁵¹ Đurđa LIPOVŠČAK, „Urbani razvoj Karlovca“, 431.

⁵² Isto, 433.

⁵³ Iskra IVELJIĆ, „Kulturna politika u Banskoj Hrvatskoj 19. stoljeća“, *Historijski zbornik* 69, br. 2 (2016), 341.

⁵⁴ Od 1868. „Prvo hrvatsko pjevačko društvo Zora“.

⁵⁵ Josip BRATULIĆ, *Hrvatsko devetnaesto stoljeće: Politika, jezik, kultura*, (Zagreb: Hrvatska sveučilišna naknada 2018), 191.

⁵⁶ IVELJIĆ, „Kulturna politika“, 341.

kao što su kulturno-prosvjetna društva⁵⁷, dobrotvorna društva⁵⁸ te društva sportskog karaktera.⁵⁹ Centar društvenih zbivanja do izgradnje „Zorin doma“ 1892. godine bile su prostorije Narodne čitaonice. Nakon dovršetka izgradnje „Zorin doma“, zgrade Prvog hrvatskog pjevačkog društva „Zora“, sva društvena zbivanja i djelatnost prebacili su se u njegove prostorije.⁶⁰ Izgradnja istoga označila je procvat društvenog života u Karlovcu, u tolikoj mjeri da je u razdoblju od 31. prosinca 1902. do 24. veljače 1903. održano čak 19 zabava.⁶¹ Nesumnjivo je da se karlovačka građanska elita prilagodila novom vremenu te zabave ostaju dijelom svakodnevice sve do početka Prvog svjetskog rata.

U vremenu prijelaza stoljeća, javio se novi izraz u društvu, *fin de siècle* (hrv. kraj ili završetak stoljeća), koji je označio pojavu novih viđenja u društvenim odnošajima. Pojam se najčešće povezivao s morbidnošću, pesimizmom te percipiranim propadanjem društva ususret novom stoljeću.⁶² Izrazi istoga prisutni su ponajprije u karlovačkoj štampi. Novine *Svjetlo*, pod uredništvom Dušana Lopašića,⁶³ nerijetko se ubacuju u pitanja općenitog i moralnog propadanja grada Karlovca i njegovog stanovništva. Najčešći izrazi propadanja koje Lopašić spominje vezani su uz političku apatiju, manjak moralnosti te loš općeniti položaj grada u odnosu na prošla vremena. Političku apatiju, koja postaje prisutna u društvu, opisuje na sljedeći način: *Samo u izbornu vrieme opaža se tobože neki život, samo tada se uznemiri mrtva vodena površina našeg života, gdje se bori val do vala, često ne za sveobće dobro i korist.*⁶⁴ Poznat po svojoj kritici i angažiranosti, Lopašić se ne libi kritizirati i moral građana. Tako navodi kako gradom kruže glasine da postoji žena koja izvodi pobačaje djevojkama koje ostanu vanbračno trudne. Isti ga primjer dubinski zgraža te navodi kako je karlovačko društvo u padu,

⁵⁷ Narodna čitaonica, Klub hrvatskih akademičara, Društvo sv. Ćirila i Metoda, pjevačko društvo „Nada“, Trgovačko društvo „Merkur“, Učiteljsko društvo Karlovca i okolice, Gospodarsko društvo i druga.

⁵⁸ Društvo za potporu učenika Velike realne gimnazije u Rakovcu, Gospojinsko društvo Sv. Vjekoslava, Društvo za potporu ubogih, Karlovačko društvo za zaštitu životinja, Društvo za poljepšavanje grada, Apstinentsko društvo i druga.

⁵⁹ Gombalačko društvo „Pokupski sokol“, biciklistička društva, Sportski klub „Olimpija“, Šahovski klub i druga.

⁶⁰ Radovan RADOVINIĆ, *Stari Karlovac: Ulice, kuće, ljudi*, (Karlovac: Tiskara Pečarić i Radočaj, 2010), 158.

⁶¹ Agneza SZABO, Marija VRBETIĆ, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 224.; Autorice humoristično naznačuju kako su se građani tužili na „zla i oskudna vremena“, a priređivali su toliko zabava, dočim je u prostorijama Narodne čitaonice u cijeloj 1885. godini održano samo 7 plesova.

⁶² Walter LAQUEUR, „Fin-de-Siècle: Once More with Feeling“ *Journal of Contemporary History* 31, br. 1 (1996), 5.

⁶³ OTT (ur.), *Karlovački leksikon*, 361.; Dušan Lopašić, novinar, publicist i pisac (Karlovac, 10.9.1852 – Zagreb 11.3.1921). Kao novinar počeo na Sušaku (1878) u redakciji pravaške *Slobode*, gdje je Ante Starčević bio „kolumnist“ i učitelj mlađima, pa će do kraja života ostati njegov nepokolebljivi sljedbenik. Nakon povratka u Karlovac 1884. godine s A.G. Prettnerom osniva *Svjetlo*. Zbog političkih neprilika svojim je novinama mijenjao ime. 1886-88 izlaze kao *Sloga*; 1888-1904 *Svjetlo*; 1905-90 *Glasonoša* i opet *Sloga* 1910-19, pod raznim pseudonimima. Sjajan kroničar gradskih zbivanja, pronicav, često i zajedljiv, analitičan i kritičan.

⁶⁴ *Svjetlo*, 17. siječnja 1884.

upozoravajući pritom na sve više rastuću apatiju i poziva na očuvanje morala.⁶⁵ Privredni pad koji je grad doživio izgradnjom željeznice uvelike je ostavio utjecaj na karlovačkom građanstvu, koje nerijetko žali za minulim dobom te strahuje od onog nadolazećeg. Na osvit novog doba, 1. siječnja 1901. godine, Lopašić piše sljedeće: *Prošli se je viek prikazao kao mlad junak – ovaj nam dolazi u prikazi, koja ne predstavlja junaka. I u istinu danas nemožemo pravo označiti tu prikazu.*⁶⁶ Iako je vidljivo kako je grad ipak u usponu, njegovo društvo isto ne može osjetiti jer je došlo do velikih korjenitih promjena u ekonomskim, društvenim i političkim pogledima u relativno kratkom razdoblju.

Vidljivo je kako je razvitak Karlovca na trenutke tekao neplanirano, prilagođavajući se političkim, ekonomskim i društvenim uvjetima. Ipak, razina koju je dosegao po ekonomskim pitanjima nije bila zanemariva te se do kraja „dugog stoljeća“ profilirao u samom vrhu industrijskih centara na području Hrvatske. Ekonomski razvoj uvelike je pratilo i njegovo društvo, koje je prihvatilo tekovine modernog građanstva. Pojava mentaliteta „društvenog propadanja“ nije ga zaobišla, što je povezano s količinom vanjskih utjecaja i promjenama koje je grad doživio. Probleme s kojima su se suočili u pogledima estetike njihovog grada, prvenstveno žele razriješiti zbog očuvanja percipiranog ugleda grada i njih samih. Isti je „pokret“ proizlazio iz svih sfera karlovačkog građanstva, pritužbe i problemi prijavljivani su ovlaštenim organima, što je uljepšavanju grada dalo univerzalni karakter, koji proizlazi iz snažno ukorijenjenog lokal-patriotizma.

3. „Protagonisti“ uređivanja grada Karlovca

Kao što je ranije naznačeno težnja za uljepšavanjem grada prodrla je duboko u sve sfere karlovačkog društva. Svijest o različitim problemima, poput čistoće, nepriličnih zgrada, smrada u gradu te pitanjima o ponašanju u okvirima javnoga života, postojala je. Ponekad su to bile pritužbe građana ovlaštenim tijelima, ponekad su društva ili novine sami ukazivali na probleme, ili je u identifikaciji problema sudjelovalo i samo gradsko poglavarstvo. Stoga, uređivanje grada, ili nastojanje za njegovim uređenjem možemo promatrati kroz tri izvora:

1. novine *Svjetlo*. U najvećem dijelu novine u režiji Dušana Lopašića, novinara i književnika, koji bez rezervacija identificira društvene i urbane probleme te potiče vlasti i ovlaštene na poduzimanje prikladnih koraka.

⁶⁵ *Svjetlo*, 13. kolovoza 1893.

⁶⁶ *Svjetlo*, 1. siječnja 1901.

2. Gradsko poglavarstvo, koje je svaku radnju koja se imala poduzeti u gradu Karlovcu odlučilo, financiralo ili predložilo. Ponekad se uljepšavanje poduzimalo samostalnom djelatnošću gradskih zastupnika ili gradonačelnika, poglavito Josipa Vrbanića.⁶⁷

3. Stavka, možda i najvažnija, bila je djelatnost „Društva za poljepšavanje grada Karlovca i okolice“, organiziranog iz redova građanstva, za čije se postojanje priželjkivalo i prije njegovog osnutka. Navedeni „protagonisti“ uljepšavanja bili su tijesno povezani te vrlo često dijele zajedničke ciljeve, a nerijetko i surađuju kada je u pitanju uljepšavanje grada s lajtmotivom očuvanja ugleda.

3.1. Novine *Svjetlo* i gradsko poglavarstvo

Dušan Lopašić i Adolf Gustav Prettner pokreću 1884. godine jedno od najznačajnijih karlovačkih glasila, koje se bavilo *interesima Karlovca i njegove okolice, donošajući članke i dopise tičući se sviju grana javnog života, osim politike, vjerske i socijalne razpre*.⁶⁸ *Svjetlo* je izlazilo u tri faze, od kojih samo prva pripada vremenskom periodu prijelaza stoljeća.⁶⁹ Prvu fazu obilježilo je djelovanje ponajprije prethodno spomenutog Dušana Lopašića, koja je trajala od 1. siječnja 1884. do 6. travnja 1919. godine.⁷⁰ Same novine mijenjale su više puta svoje ime zbog utjecaja cenzure, stoga imamo *Svjetlo*, *Slogu* te *Glasonošu*, a pritom je sam Lopašić nerijetko pisao pod pseudonimima u nastojanju izbjegavanja cenzure.⁷¹ Isto je vrijedilo i za suradnike novina – često su ostali potpisani samo inicijalima ili vlastitim pseudonimima. Suradnici su bili mnogi, neki od njih i žene, ali najbolje je istaknuti dr. Ivana Banjavčića⁷²,

⁶⁷ OTT ur., *Karlovački leksikon*, 624.; Ljekarnik, političar, gradonačelnik (Zagreb, 1854 – Karlovac, ?, svibnja 1906.) U Karlovac dolazi 1882. i zapošljava se u ljekarni „K crnom orlu“, koju 1892. uzima u zakup, a zatim i u vlasništvo. U Karlovcu se uključuje u društveni i politički život. Po političkom uvjerenju je pravaš; više puta izabran za gradskog zastupnika. Od 1895-1903. (dva mandata) gradonačelnik Karlovca, zaslužan za uređenje Domobranske ulice, izgradnju Dječjačke osnovne škole, sajmišta, Gradskog kupališta na Korani, koranskog perivoja otvorenog 1896. (po njemu nazvan Vrbanićev), Kneippova lječilišta na Korani. Zaslužan za otkup gradine Dubovca i njezin prijenos u gradsko vlasništvo te uređenje okolnog perivoja, za podizanje spomenika R. Lopašiću i pripojenje gradu Karlovcu općina Banija i Švarča itd. Bio je član i dužnosnik raznih društava i udruga. Višegodišnji je predsjednik Trgovačkog tamburaškog društva „Hrvatska“, Društva za potporu siromašnih učenika Kraljevske velike realne gimnazije, član odbora Društva za poljepšavanje grada Karlovca i drugih.

⁶⁸ *Svjetlo*, 21. prosinca 1883.

⁶⁹ Dubravka ČANIĆ, „Karlovački časopis 'Svjetlo'“, *Kaj* 51, br. 1-2 (2018), 83.; Novine su izlazile u drugoj fazi od 1965-1971. godine u pet brojeva, kada je zabranjen bio šesti. Treća faza započela je 1990. godine i još uvijek izdaje brojeve.

⁷⁰ Isto, 83.

⁷¹ OTT ur., *Karlovački leksikon*, 543.

⁷² Marija VRBETIĆ, „Novinstvo u Karlovcu, 1841-1941.“ u: *Karlovac 1579 – 1979*, ur. Đuro ZATEZALO, (Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979), 313.; Također: OTT ur., *Karlovački leksikon*, 26.; odvjatnik,

odvjetnika, pravaša te gradonačelnika Karlovca od 1903. do 1908. godine.⁷³ Lopašić je u gradu stekao poseban status, zajedno s mnogim prijateljstvima i ponekim neprijateljstvima, što je bilo uzrokovano njegovom, ponekad preoštrom kritikom.

Napomenuto je kako su novine *Svjetlo* u svomu radu nerijetko kritizirale zamijećene društvene ili urbane zaostatke. Tome je shodno navesti kako je njihova inicijativa za osnivanjem društva za poljepšanje grada Karlovca, bila jedna od prvih zabilježenih među karlovačkim građanstvom. Uredništvo smatra, ako već nije moguće da se vrše nove gradnje u Karlovcu koje bi mu poboljšale izgled, vrijedilo bi ga barem urediti i očistiti, a to bi najbolje bilo izvedeno ako bi se za tu svrhu osnovalo društvo: *Imademo dosta primjera na drugih gradovih, gdje ovakva društva postoje, kako se isti ukrasuju, i sva mjesta, osobito javna šetališta i trgove u takvoj slici prikazuju, da se svaki sa zadovoljstvom i ugodnošću po istih šeće i odmara.*⁷⁴ Izvadak nam jasno govori kako je uredništvo povedeno primjerima drugih hrvatskih, ali i europskih gradova, što nam ukazuje na težnju za podizanjem Karlovca na razinu uglednoga središta. Također se u istom članku spominju i lajtmotivi koji nas upućuju na duh vremena: šetališta, parkovi, igrališta te mjesta za odmor u okviru grada postaju dostupniji širim masama – svojevrsni odgovor razvitku industrijske revolucije.⁷⁵ Dodatan poticaj tezi da je barem idejno iz *Svjetla* proizašlo htijenje i poticaj na osnutak društva koje bi poljepšavalo grad, govori nam sljedeći izvadak: *Neka tko odputuje u Maribor il Gradac pa će se uvjerit, kolika poljepšanja su izvedena u tih gradovih tako unišlim novcem. Uplatom tih neznatnih 2 for. na godinu – imade čovjek dvie blagodati i pogode...ima nasladu od poljepšanja svog vlastitog grada, za koj je dužan žrtvovati obvezu skrbiti, da bude ljepši.*⁷⁶ Veze s Grazom i Mariborom, temelj su početaka djelatnosti Društva za poljepšavanje grada Karlovca i okolice, ali o tome više kasnije.

politikar, gradonačelnik (Barilović 29.5.1843 – Heidelberg, 7.10.1913.) Gimnaziju pohađao u Karlovcu i Rijeci, gdje je upoznao A. Starčevića. Pravo je studirao u Zagrebu, doktorirao u Grazu. Od 1874. do smrti vodi u Karlovcu odvjetničku kancelariju, koja je okupljalište i žarište pravaškog pokreta (u njoj rade A. Kovačić, B. Vinković, E. Lukinić i dr.) Gradski zastupnik (1876-1908), zastupnik Karlovca u Hrv. saboru (1887 – 1906), karl. gradonačelnik (1903-08) i triput podnačelnik, često s ovlastima gradonačelnika (1885-93). Jedan od najaktivnijih i najuspješnijih karl. gradonačelnika. Borio se za stvaranje suvremenog grada i bavio se njegovim gospodarskim napretkom, ali i urbanim problemima i kulturom. Član mnogih upravnih odbora (pivovare, kiselice), zauzima se za gradnju kožare na Žorovici i pruge Karlovac-Sisak radi očuvanja karl. trgovine, uvodi električnu rasvjetu i vodovod, potiče gradnju škola. Bio je odbornik i član mnogih kulturnih ustanova i društava.

⁷³ VRBETIĆ, „Novinstvo u Karlovcu“, 313.

⁷⁴ *Svjetlo*, 17. kolovoza 1884.

⁷⁵ William J. BAKER, „The Leisure Revolution in Victorian England: A Review of Recent Literature,“ *Journal of Sport History* 6, br. 3 (1979): 83.; Proces se događao u Viktorijanskoj Engleskoj između 1850 i 1875. godine, kada je uživanje u parkovima postalo dostupnije široj javnosti. Tom politikom vode se i naši protagonisti, nastoje za najšire mase urediti grad, kako bi svaki stanovnik mogao uživati u njegovim blagodatima.

⁷⁶ *Svjetlo*, 18. rujna 1884.

Svjetlo se ne libi isticati glavne probleme u gradu, počevši od pitanja bedema, šanaca, čistoće grada te raznih drugih problema. Pritom pozivaju sugrađane, ali i nadležne, da se mobiliziraju po pitanju rješavanja navedenih poteškoća. Motivi koji se javljaju su različitih priroda: redarstvene, pedagoške, zdravstvene, općenito društvene, ali i logističke naravi. Njihovi prigovori ne staju samo na javnoj sferi grada, već određenim kućevlasnicima prigovaraju za održavanje njihovih posjeda: *U nekih kuća nema ni toga reda, već se smeće hita i razbacuje po dvorištu, koje se nikada ne čisti. Bez dvojbe je, da bi se po naslagajih smeća dala opredjeliti točno starost ovakove kuće i kućegospodara.*⁷⁷ U ovom primjeru vidljivo je kako se drže nastojanja da se Karlovac poljepša radnjama koje se mogu izvesti i bez izdašnih financijskih sredstava, odnosno nastoje promijeniti kulturu stanovništva u vidu brige o gradu.

Predložene pothvate uljepšavanja grada bilo je potrebno i provesti u djelo, što nije bilo moguće ostvariti bez odobrenja gradskog poglavarstva. Svaki predstavljeni prijedlog morao je prvotno biti poslan u ured poglavarstva, a potom iznesen i izglasan na skupštini gradskoga zastupstva, čiji su izvještaji redovito objavljivani u onodobnim tiskovinama. Najbolje nam način rada oslikava sljedeći izvadak iz izvještaja skupštine: *Društvo za poljepšavanje grada podnaša program rada g. 1905. Prihvaća se uz opazku, da društvo izvadja radnje u sporazumku s gradskim poglavarstvom.*⁷⁸ Osim rada čišćenja i manjih zahvata uređivanja, poglavarstvo je moralo opetovano donositi odluke oko bilo kojih građevinskih pothvata koji su se u gradu događali. To je uključivalo i cjelokupni spektar urbanizacijskih poteškoća koje su se odvijale, zajedno s pitanjima lokacija novih kuća, poduzeća i slično.⁷⁹ Ne čudi stoga, da je i poglavarstvo imalo relativno dobar odnos s Društvom za poljepšavanje grada Karlovca, jer je veliki dio sitnih, a i većih pothvata vezanih uz uređivanje grada i njegov izgled, bio skinut s njihovih ruku.

Kako je bilo uređeno gradsko poglavarstvo? Pripojenjem Banije i Švarče, povećao se broj stanovnika Karlovca, a time i broj zastupništava (tri umjesto dva te 30 zastupnika naspram dotadašnjih 24).⁸⁰ Gradom je upravljalo Gradsko zastupstvo, a zastupnicima su mogli postati jedino ljudi koji su u Karlovcu boravili dugi niz godina, a birali su ih građani s glasačkim pravom.⁸¹ Mandat Gradskoga zastupstva trajao je šest godina, a najvažnije dužnosti bile su im:

⁷⁷ *Svjetlo*, 21. lipnja 1885.

⁷⁸ *Svjetlo*, 11. svibnja 1905.; Izvještaji poput ovog, prisutni su svake godine u kojoj je Društvo djelovalo, najčešće su sastavljeni u sklopu društvenih računa za prethodnu godinu.

⁷⁹ Agneza SZABO, Marija VRBETIĆ, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 99.

⁸⁰ Sanda KOČEVAR, „Djelovanje Gradskoga zastupstva i Gradskoga poglavarstva grada Karlovca u vrijeme Prvoga svjetskog rata,“ *Časopis za suvremenu povijest* 49, br. 3 (2017), 397.

⁸¹ Isto, 398.; Glasačko pravo imali su muškarci s navršene 24 godine, zavičajnici na području Hrvatske i Slavonije, a bili su podijeljeni u tri izborništva prema imovinskom cenzusu. Prvo izborništvo činili su oni čiji je porez iznosio

izrada proračuna, raspis općinskih poreza te onih za iznimne gradske potrebe, imenovanje službenika, upravljanje općinskom imovinom te redarstveni, građevni, komunalni, zdravstveni i školski poslovi. Zaključci zastupstva postali su važeći tek kada bi ih natpolovična većina zastupnika izglasala javnim putem u skupštini.⁸²

3.2. Osnutak i pravila rada Društva za poljepšavanje grada Karlovca

Kao što je dosad naznačeno, potreba za osnivanjem društva ovakvog karaktera bila je stvarna i dugo priželjkivana od strane građanstva. Najveći problem prilikom uspostave društva, predstavljalo je pitanje njegovog financiranja, ali sredstva za to grad dugo vremena nije mogao izdvojiti.⁸³ U tome se uspijeva 1884. godine, kada je Proračunski odbor grada Karlovca udovoljio prijedlogu gradskoga zastupnika, trgovca Dragutina Becka, dočim je svota od 800 forinti služila kao početni fond za uljepšavanje grada.⁸⁴ Uz Dragutina Becka, najveći promicatelj ideje Društva za poljepšavanje grada bila je ugledna građanka Terezija Reiner, koja kroz postojanje Društva svake godine donira određen iznos društvenoj blagajni.⁸⁵ Među glavnim pokroviteljima ideje možemo izdvojiti i Josipa Adžiju, pukovnika u mirovini, koji po dolasku u Karlovac 1882. godine, angažira 96. pukovnicu za uređenje javnih gradskih nasada te nakon uspostave Društva postaje njegovim prvim predsjednikom.⁸⁶ Još od vremena 18. stoljeća postojala je praksa putovanja u udaljene krajeve Monarhije među karlovačkom trgovačkom elitom. Ekonomskim jačanjem i profiliranjem te elite, praksa postaje učestalija.⁸⁷ Isto uzrokuje sve veći priljev ideja u grad, što je ujedno dalo dodatan poticaj za nastanak Društva za poljepšavanje grada. *Svjetlo* nam detaljnije objašnjava odakle ti utjecaji dolaze, naime upoznati su načinom uređivanja gradova Graza i Maribora, u kojima su postojala društva

više od 300 kruna, drugo od 60 do 300 kruna, a treće od 10 do 60 kruna poreza. Tako je pravo glasa u Karlovcu 1908. godine imalo 1086 izbornika.

⁸² Isto, 398.

⁸³ Ivo OTT, „Bilješke uz početak djelovanja „Društva za poljepšanje grada“,“ *Svjetlo: prilog za kulturu, nauku i umjetnost*, 9. studenog 1967.; Spominje se i kako je građanstvo pokušalo smisliti način financiranja: Jedan je predložio „Društvo za neskidanje šešira u pozdravu“, prilikom kojega bi svaki član društva plaćao globu ako nekoga pozdravi skidanjem šešira; Drugi predlaže osnutak „Društva za zaštitu životinja“, kojem bi mučitelji životinja plaćali globu.

⁸⁴ Isto

⁸⁵ OBAD ŠĆITAROCI, *Gradski perivoji Hrvatske*, 178; Također Ott ur., *Karlovački leksikon*, 117.; Također: Agneza SZABO, Marija VRBETIĆ, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 212

⁸⁶ OTT ur., *Karlovački leksikon*, 3.

⁸⁷ Igor ČEPURKOVSKI, Morana ROŽMAN, *Karlovački parkovi*, (Karlovac: Gradska knjižnica "Ivan Goran Kovačić", 2013), 7.

istog karaktera.⁸⁸ Samo po sebi to ne bi mnogo značilo, ali dodatnu potporu tvrdnji da je jedan od čimbenika nastanka Društva uistinu bila ideja donesena izvana, potvrđuje činjenica da je Društvo ostvarilo kontakt s istoimenim udruženjem u Grazu.⁸⁹ Koliko je ostvarivanje kontakta utjecalo na razvoj društvenih pravila i počela djelovanja ostaje upitno, ali nam istovjetno daje uvid u stupanj razvijenosti onodobne karlovačke elite i njezinog potencijala da utječe na razvitak grada. Konkretno radnje oko osnutka izvješćuje nam Rudolf Storhal te govori o sastanku održanom 2. ožujka 1886. godine, na koji je tadašnji upravitelj karlovačkog magistrata, Viktor Uzorinac, pozvao posebnim dopisom svoje prijatelje radi postizanja dogovora oko konačnog osnivanja Društva.⁹⁰ Na istom sastanku dogovorena su i društvena pravila, sastavljena od strane gradskog inženjera Alfreda Kappnera, koja su po njihovom završetku poslana kraljevskoj zemaljskoj vladi na odobrenje – isto je učinjeno 15. travnja 1886.⁹¹ Na prvoj glavnoj skupštini 16. lipnja 1886. godine, izabrao je društveni odbor predsjednika, Josipa Adžiju, kojemu su potpredsjednici bili Ivan Brückl te Gustav Findeis. Za blagajnika je izabran Lavoslav Roksandić, a za društvenog tajnika Josip Paulić.⁹² Gledajući presjek zanimanja izvornih članova Društva, možemo vidjeti da je većina potekla iz trgovačkog sloja starih karlovačkih obitelji, koji drže važnim očuvati ugled grada u kojemu su uživali vrlo visok i cijenjen položaj. Društvena struktura i zadaće Društva, uređeni su preko skupa od 15 pravila:

§ 1. Zadaća (svrha) društva je poljepšavanje grada Karlovca o vlastitom trošku društva ili poticanjem na izvedenje pomenute svrhe, u koliko bi društvu vlastitih sredstva uzmanjkalo.

Društvenim članom može postati svaka osoba, koja zadovolji uvjetom § 3. b. c.

§ 2. Društvo uživa podpunu slobodu u sastavljanju osnova i nacрта, te u izboru i provadjanju onoga, što za najshodnije i najprikladnije pronadje. Nu odobrenje dotičnih osnova pripada gradskom zastupstvu.

§ 3. Članovi društva jesu; a) Začastni, koje bira većinom glasova glavna skupština obzirom na njihove zasluge po društvu; b) utemeljiteljni, koji u društvene svrhe od 2 for. na jedan put uplate ili u godinu dana obročno izplate; c) podupirajući, koji u društvene svrhe izplate u godinu dana 1 for. 20 nč.

⁸⁸ *Svjetlo*, 25. rujna 1884.

⁸⁹ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 1, Pismo Društva u Graz., 24. svibnja 1886. godine; Kao primatelj pisma naslovljeno je „Stadverschönerungsverein in Graz.“

⁹⁰ STROHAL, *Grad Karlovac opisan*, 309.; Na tom sastanku prisustvovali su: Josip Adžija, Aleman, Ivan Banjavčić, Dane Banjanin, Badovinac, Barako Kosta, Dragutin Beck, Brückl, Crnković, Eisenhuth, Janko Modrušan, Paulić, Purebl, Reiner Filip, Lavoslav Roksandić, Türk, barun Dragan Vranyczany, i Žugčić Stjepan. Većina popisanih su u jednom ili drugom trenutku bili članovi odbora Društva.

⁹¹ Isto, 310.

⁹² Isto, 311. U upravni odbor izabrani su: Antun Čop (građevinar), Kosta Barako (trgovac), Dragutin Beck (trgovac), Mijo Balaš (trgovac i posjednik), Eisenhuth, Jušeg, Dr. Vjekoslav Gvozdanović (pravnik), Jelenc, Antun Jordan (veleposjednik), Alfred Kappner (inženjer – gradski mjernik), Rašić, Jakov Šasel (puškar), Josip Purebl (trgovac), Filip Reiner (trgovac), Trontl, i pl. Franjo ml. Türk (trgovac i veleposjednik).

§ 4. Novčana sredstva za polučenje društvenih svrha nabavljaju se prinosi, darovi i posvetami.

§ 5. Zastupstva društvena jesu: a) glavna skupština; b) društveni odbor

§ 6. Glavna skupština bira između sebe društveni odbor i dva člana izvan odbora za izpitivanje računa. Glavna skupština: a) rješava poslovno izvješće, što no ga odbor svake godine glavnoj skupštini predložiti ima i godišnji račun, što no su ga izpitivala dva pregledaoca (alin. 1.) b) raspolaze sa društvenimi novci; c) stiče zemljišno i ino vlasništvo; d) rješava posebne predloge odbora ili pojedinih društvenih članova; e) preinačuje društvena pravila, te razriješuje društvo.

§ 7. Odbor društveni sastoji se od 16 članova, te se bira na 1 godinu. Odbor bira društvenoga predsjednika, koji je ujedno i predsjednik odbora, 2 podpredsjednika kao zamjenike predsjednika, zatim tajnika i blagajnika. Ako odbornik tri puta neizpričano iz odborskih sjednica izostane, smatra se kao da je napustio odborničtvo. Ispražnjeno mjesto odbornika popunjuje privremeno do glavne skupštine sam odbor.

§ 8. Odbor obavlja sve poslove društvene, izuzamši one, koji se u glavnoj skupštini riješiti imaju, napose: a) upravlja društvenom imovinom; b) zastupa društvo u svih parbenih i inih poslovih; c) predlaže glavnoj skupštini koncem godine godišnja izvješća i račun vrhu upotrebljenih novaca, kao što i proračun za buduću godinu. d) sastavlja predloge odborske za glavnu skupštinu.

§ 9. Za valjanost zaključka glavne skupštine mora biti najmanje prisutna desetina svih društvenih članova. Ženski članovi mogu glasovati i po punomoćniku, koji mora biti član društva. Nemoće li doći do valjana zaključka radi nedovoljnoga broja članova, tada pripada odboru pravo, da sazove glavnu skupštinu po drugi put tim dodatkom, da će skupština moći valjane zaključke stvoriti, neobaziruci se na broj prisutnih skupštinara. Odbor može stvarati valjane zaključke, ako sjednici prisustvuje najmanje 6 odbornika i predsjednik ili njegov zamjenik. Zaključci u glavnih skupština i odborskih sjednica stvaraju se relativnom većinom glasova, samo kod razpravljanja predmeta naznačenih u § 6. lit. e. potrebno je za stvaranje valjana zaključka većina od dvie trećine prisutnih društvenih članova.

§ 10. Odbor sastavlja i preinačuje poslovni red za svoje djelovanje.

§ 11. Razpre, koje bi nastale između pojedinih članova u društvenih odnošajih, imadu se rješavati po obraničkom sudu, koje ga imenuje odbor. Kod imenovanja toga obraničkoga suda pako nemogu interesovane stranke uticati.

§ 12. Za točno provadjanje zaključaka stvorenih u glavnoj skupštini i u odborskih sjednicah odgovoran je predsjednik društva glavnoj skupštini. U slučaju, kada bi odbor stvorio zaključak takov, koji bi se protivio društvenimi pravili ili društvenoj svrsi, pripada predsjedniku pravo priziva na glavnu skupštinu.

§ 13. Glavnu skupštinu sazivlje predsjednik ili njegov zamjenik, te se imade svakog I. četvrtgodišta odbržavati. Može ju pako osim toga sazvati, kad to za shodno pronadje, ili na pismenu molbu desetorice društvenih članova. Odbor sazivlje predsjednik ili njegov zamjenik prema potrebi, a ima ga sazvati i na pismeni zahtjev svijuh odbornika.

§ 14. Sve pismene odpravke ima potpisati predsjednik ili njegov zamjenik i tajnik.

§ 15. Za slučaj razvrgnuća društva prelazi imovina i sva po njem izvedena poljepšanja, nasadi i gradjevine uz priuzdržaj prava, što no su ga pojedine osobe svojim sudjelovanjem

*stekle, u vlasništvo gradske občine, koja će biti dužna preuzetu imovinu upotrebiti u smislu ovih pravila.*⁹³

Navedena pravila doživjela su dvokratno promjene, prvotno 1894. te drugi put 1905. godine, ali temeljni principi ostali su isti do konca djelatnosti Društva, 1909. godine.

3.3. Međuodnos triju izvora poljepšavanja

Karlovačka elita nije bila mnogobrojna te je međusobno uspostavila vrlo prisne veze. Time su i sva goruća pitanja vezana uz poboljšanje grada cirkulirala isprepletenim kanalima, a načini provedbe rješenja logistički su zahtijevali vremena za implementaciju. Prilog isprepletenosti pronalazimo u činjenici da je velik broj članova Društva za poljepšavanje grada, u jednom ili drugom trenutku, zasjedao u gradskom zastupstvu ili čak bio na gradonačelničkoj stolici. Članstvo u Društvu bilo je otvoreno svakome tko si je mogao priuštiti godišnji iznos, što ide pod ruku ondašnjim principima širenja kulture na sferu čitavog, doduše imućnijeg građanstva.⁹⁴ Već su ranije istaknuti neki od članova Društva, dočim posebno valja izdvojiti gradonačelnike: Antuna Jordana⁹⁵, Josipa Vrbanića, Ivana Banjavčića te Gustava Modrušana⁹⁶. Novine *Svjetlo*, revno izvještavaju o svim djelatnostima koje se poduzimaju te prate i učlanjivanje poznatijih članova u društvo, u svrhu poticanja i ostatka građanstva da se pridruži: *G. dr. Jordan, gradski načelnik pristupio je istomu društvu sa svotom od 30 fr. Mi se radujemo, da možemo konstatovati takav uspjeh.*⁹⁷ Zahvaljujući navedenoj povezanosti gradski vrh je o planiranim pothvatima bio upoznat i prije sjednica gradskog zastupstva, što je sigurno olakšalo sastavljanje programa rada Društvu. Ipak, isprepletenost je ponekad za posljedicu imala i neefikasnost, što leži u činjenici da su karlovački građani istovremeno bili članovi mnogih drugih društava, na što se osvrće Dušan Lopašić: *Pogledajte na primjer imenik članova svih tih*

⁹³ *Svjetlo*, 11. lipnja 1893.; 18. lipnja 1893.; 1. srpnja 1893.

⁹⁴ Iskra IVELJIĆ, „Kulturna politika u Banskoj Hrvatskoj 19. stoljeća,“ *Historijski zbornik* 69, br. 2 (2016), 336.

⁹⁵ OTT ur., *Karlovački leksikon*, 244.; Antun Jordan, gradonačelnik, veleposjednik i šahist (Karlovac, 1834-Karlovac, 15.1. 1895.). U Karlovcu završio Gimnaziju, a pravo diplomirao i doktorirao u Beču. Odvjetnik, predsjed. I. hrv. pjevačkog društva „Zora“, saborski zastupnik i hrv. izaslanik u Pešti; karl. gradonačelnik od 1886-89.

⁹⁶ OTT ur., *Karlovački leksikon*, 402.; Gustav Modrušan, ljekarnik, gradonačelnik, saborski zastupnik (Karlovac, 23.5.1859. – Karlovac, 28.12.1930). U Karlovcu završio osnovnu školu i gimnaziju, a farmaciju u Grazu. Zapošljava se u ljekarni Sv. Ćirila i Metoda na Baniji, koju otkupljuje 1889. i vodi do 1915. Pravaške orijentacije, jedan od osnivača, neko vrijeme i predsjednik Kluba Hrvatske stranke prava u Karlovcu. Gradonačelnik od 1912. te služi dva mandata do 1919. godine.

⁹⁷ *Svjetlo*, 5. lipnja 1886.

*društvih – u svih su društvih jedni ter isti...Uprava jednoga društva trebala bi cieloga čovjeka, a ne da mu se sile razciepaju.*⁹⁸ Navedenoj tvrdnji možemo pronaći višestruko mnogo slučajeva: odbornik Društva za poljepšavanje grada Karlovca, Vilim Reiner, bio je ujedno i predsjednik „Zore“; još jedan odbornik Društva, Mijo Balaš, bio je predsjednik biciklističkog kluba „Naprijed“ i slično.⁹⁹

Prema članku br. 2 društvenih pravila, programi rada morali su biti odobreni u gradskom zastupstvu. U praksi je svaki pothvat posebno trebao biti odobren, naročito ako nije bio naveden u godišnjem planu, ili ako bi trebao ići na gradski trošak. Tako je u dopisu gradskom poglavarstvu, Društvo opisalo sljedeći problem: *Društvo je prethodno obavijestilo poglavarstvo o svom naumu te nabavilo rečenu svjetiljku...Nu sada pronio se glas, da sl.gr. pogl. o toj svjetiljci ništa ne zna i da je mjesto za istu neshodno i neudesno...*¹⁰⁰ Dopis dalje govori kako je bilo organizirano i povjerenstvo za procjenu mjesta svjetiljke te je isto „*prikladnim pronašlo.*“¹⁰¹ Sasvim je moguće da je odabrano povjerenstvo taj zadatak i ispunilo, ali kao posljedica prisnih i zamršenih međuodnosa, procjena nije obavljena putem službenih kanala. U prilog poteškoćama razdvajanja privatne i javne djelatnosti Društva, svjedoči nam dopis iz listopada 1894. godine, u kojemu ih poglavarstvo prekora, jer je na vlastitu ruku neimenovani član tražio uklanjanje kamenja ispred jedne kuće. Prijedlog je odbijen s obrazloženjem da samovoljne prijedloge ne prihvaćaju te nalažu Društvu da djeluju prema pravim kanalima, ali i shodno njihovim pravilima.¹⁰² Samostalno poduzeti pothvati nisu dobrodošli u gradskom poglavarstvu te su smatrani privremenima, čemu svjedoči dokument datiran 28. veljače 1894.¹⁰³ Time nam je dodatno potvrđen utjecaj gradskog poglavarstva u procesu poljepšavanja, prilikom čega je vidljivo da među njima postoji nasušna potreba za sudjelovanjem u oblikovanju estetike grada. Time se postavlja pitanje, koji je bio pravilni način provođenja bilo koje radnje? Znamo kako je svaki plan rada Društva na godišnjoj glavnoj skupštini gradskog zastupstva prvotno morao biti odobren. Potom je prije poduzimanja bilo kakvoga pothvata, moralo za isto biti obaviješteno gradsko poglavarstvo, koje bi isti odobrilo ili odbilo – bilo zbog financijskih

⁹⁸ *Svjetlo*, 17. veljače 1895.

⁹⁹ OTT ur., *Karlovački leksikon*, 20.

¹⁰⁰ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 1, Pismo Društva poglavarstvu., 28. travnja 1889. godine.

¹⁰¹ Isto; U tom povjerenstvu našli su se Antun Jordan (gradonačelnik), zastupnik Josip Jagunić, gradski mjernik Alfred Kappner i predsjednik Društva Josip Adžija.

¹⁰² HR-DAKA-142, Društvo za poljepšavanje grada Karlovca, kut. 1, Pismo poglavarstva Društvu, 19. listopada 1894. godine.

¹⁰³ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 1, Pismo poglavarstva Društvu, 28. veljače 1894. godine.; U dopisu iz gradskog poglavarstva kori se Društvo jer je zasadilo kestenje od Žorovice do Dubovca bez prethodnog odobrenja gradskih vlasti. Stoga su odlučili drvored smatrati privremenim, jer smeta radu okolnih poduzeća, te će biti uklonjen ako će za to biti potrebe.

razloga, pritužbi građana ili vlastitih interesa. Bez djelatnosti i zalaganja gradskog poglavarstva, Društvo bi teško opstalo, jer je u velikoj mjeri ovisilo o njihovoj godišnjoj „subvenciji“, koja je na početku iznosila 700 forinti, a kasnije je bila smanjena na 500, isplaćena u dvije rate.¹⁰⁴ Iznos subvencije kroz godine se mijenjao, a najmanja godišnja potpora koju je Društvo zaprimilo 1898. godine iznosila je 100 forinti, i to kao zaostatak od prethodne godine.¹⁰⁵ Iako tijesno povezani, poglavarstvo svaki izostanak akcije koju je subvencioniralo kažnjava. Tome svjedoči pismo gradonačelnika Josipa Vrbanica od 6. ožujka 1896. godine, kojom doznaju kako se potpora od 200 forinti za drugo polugodište odbija od potpore za Društvo, iz razloga što se nisu odazvali na uređenje kolnih puteva šetališta.¹⁰⁶

Novine *Svjetlo* od početaka iskazuju potporu osnivanju Društva za poljepšavanje grada Karlovca: *...društvo mnogo vrijedno je sada tek osnovano za poljepšanje grada Karlovca. I ovom je društvu toli važan zadatak, a ima mu toli velikog i zamašnog posla, da mu iz sve duše želimo što ljepši i veći uspjeh.*¹⁰⁷ Spomenuto je kako su i sami urednici nerijetko davali svoje prijedloge po pitanjima estetike te ugleda grada. Prema Društvu gaje pozitivne osjećaje, a nerijetko im doskaču i u obranu, što se može iščitati iz sljedećeg primjera: *Prošlog tjedna smjestilo je društvo medju drvoredi na Jelačićevom trgu liepu, modernu svjetiljku...Time je doskočeno priekoj potrebi i želji ondje se šetajućeg občinstva...Ima ljudi koji vele, da je ta svjetiljka pogrieška. E ako je pogrieška, dobro bi bilo, kad bi to bila i najveća i posljednja kralovačka pogrieška!*¹⁰⁸ Smatraju kako je Društvo svojom djelatnošću zadužilo stanovništvo grada Karlovca te im nerijetko daju prostora u raznolikim člancima, vezanima uz njihove pothvate, sjednice, zasluge te raznorazne priredbe. O međusobnom odnosu novina i Društva imamo nekoliko primjera, koji nam potvrđuju da je njihova djelatnost u mnogočemu povezana. Prvi dokaz nalazimo u činjenici da je u Društvenom računu iz 31. prosinca 1908. godine, na popisu izdataka navedena i pretplata na domaći list *Glasonošu*, čime se iskazuje potpora domaćoj štampi te se cijeni njihov rad.¹⁰⁹ Spomenuto je davanje medijskog prostora djelatnosti Društva, čemu je svakako jedan od razloga bilo poklapanje u određenim htjenjima za grad – po

¹⁰⁴ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 1, Pismo poglavarstva Društvu., 3. travnja 1888. godine.

¹⁰⁵ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 1, Proračun Društva za 1898. godinu., 18. svibnja 1898. godine.

¹⁰⁶ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 1, Pismo poglavarstva Društvu., 10. lipnja 1896. godine.

¹⁰⁷ *Svjetlo*, 26. lipnja 1886.

¹⁰⁸ *Svjetlo*, 5. svibnja 1889. broj 18.

¹⁰⁹ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 2, Izvještaj o računima Društva., 31. prosinca 1908. godine; Vidi: Ott, *Karlovački leksikon*, 534.; *Glasonoša* je bilo novo ime *Svjetla*, nakon što je ono cenzurom bilo ukinuto. Urednik je i dalje ostao Dušan Lopašić..

pitanjima rasvjete, numeracije kuća, uređivanja šetališta i dr. Drugi razlog pronalazimo u izvještaju revizora Društvene blagajne, datiranom na 4. travanj 1896. godine. Naime, revizori ne pronalaze nikakvih malverzacija u vođenju poslovanja, no usuđuju se primijetiti: *Nu podpisani – časte se primjetiti da drže neumjestnim i po društvenu blagajnu – štetonosnim, da se upravi domaćeg lista „Svjetla“ izdaju za uvodne članke i izvještaje glavne skupštine honorar.*¹¹⁰ Je li postojala mogućnost da su novine iz isključivog financijskog interesa podupirale djelatnost Društva? Dakako da je ta činjenica djelomično uobličila stavove *Svjetla*, ali istovremeno je bitno naznačiti kako je uredništvo pokazivalo tendencije prema poljepšavanju grada još od vremena prije za to predodređenog društva, što je i ranije naznačeno. Oспорavajuća činjenica čistom financijskom interesu novina je i pismo datirano 7. svibnja 1895. godine. Naslovljeno je na gradsko poglavarstvo, koje se umoljava za potporu od 200 forinti za potrebe Društva nakon velikih snjegova jer: *Društvo nije žalibože u stanju, da samo bez podpore tome doskoči, pa su mu za tekuću godinu ionako neznatna sredstva iscrpljena.*¹¹¹ Pismo ne bi bilo zanimljivo da je došlo iz redova Društva, ali se u potpisu istoga nalazi Dušan Lopašić, urednik *Svjetla* – za kojega ne možemo potvrditi je li sam bio članom.¹¹² Ovo pismo vraća nas u prilog održavanja prisnih odnosa iz uzajamnog poštovanja prema djelatnostima koje obje strane vrše te vraća važnost svakoj pohvali koja je iz redova *Svjetla*, bila upućena Društvu. Posljednju poveznicu između *Svjetla* i Društva, nalazimo u ličnosti dr. Ivana Banjavčića, jednog od utemeljitelja Društva te povremenog suradnika *Svjetla*.¹¹³ Djelatnost dotičnog sigurno je pomogla promoviranju društvenih ciljeva i radnji u tisku. Koliko je bilo važno očuvati odnos s Društvom, svjedoči sljedeći članak: *(Nješto za društvo u poljepšavanje grada). Pod tim smo naslovom zadnji put donjeli noticu, koja je vrlo uznemirila slav. predsjedništvo tog svakako zaslužnog i svake podpore vrijednog društva. Nu naša nakana nebijaše, da vriedjamo, već da potaknemo, kako bi se i tuj moglo društvo zauzeti kod poglavarstva, da se te izmetine, crieповje, baš nenose pred lice občinstva...*¹¹⁴ Navedeno nam svjedoči u kolikoj je mjeri uredništvo cijenilo rad Društva, da je osjetilo potrebu pojasniti vlastite riječi, nešto što Dušan Lopašić nije često prakticirao.

¹¹⁰ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 1, Izvještaj revizijskog odbora Društvene blagajne glavnoj skupštini Društva., 4. travnja 1896. godine.

¹¹¹ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 1, Pismo Dušana Lopašića gradskom poglavarstvu., 7. svibnja 1895. godine.

¹¹² Isto; S obzirom da je u potpisu pisma Dušan Lopašić imenom i prezimenom, a ne predsjednik Društva, možemo zaključiti da barem u tom trenutku Lopašić nije bio članom. Istovjetno, njegovo se ime ne nalazi ni na jednom dostupnom popisu članova Društva.

¹¹³ OTT ur., *Karlovački leksikon*, 543.

¹¹⁴ *Svjetlo*, 29. ožujka 1891.

Predstavljeni činitelji poljepšavanja Karlovca daju nam do znanja da proces „ukročivanja“ industrijalizacije i rapidne urbanizacije nije moguće prepisati na samo jedan faktor. Za postizanje cilja bila je potrebna bliska suradnja gradskih vlasti, novina i za to predodređenog društva, od kojih svi rade u svrhu očuvanja ugleda grada. Predstoji nam pogledati kako su mjere poduzete od strane vodećih faktora uređenja izgledale u praksi.

4. Dosezi procesa poljepšavanja i njihov značaj

4.1. Jedno poslijepodne

Kultura putovanja onoga vremena razvijenija je nego dotad u povijesti, mnogobrojna građanska elita putuje u udaljene krajeve Monarhije. To je uzrokovalo širenje utjecaja uređivanja grada i okolice te su na hrvatskom području perivoji, paviljoni i vrtovi nastali po utjecaju na one iz zapadnih dijelova Carstva.¹¹⁵ Promjene u odnosu prema prirodi uvelike su potaknute tekovinama industrijske revolucije, kada stanovnici počinju iskazivati prve želje za kulturom slobodnih prostora.¹¹⁶ Ostvarivanju tih težnji približava se putem uređivanja perivojnih šetnica, na kojima su se nerijetko nalazile kavane, plesne sale ili glazbeni paviljoni u kontekstu potrage za građanskom zabavom.¹¹⁷ Uređivanje zelenih površina za mnoge je značilo povratak u prirodu, kako bi se otklonili problemi prenapučenosti, siromaštva, lošeg zdravlja, ali i pomanjkanja u moralu.¹¹⁸ Neki su pak bili vođeni motivima osobnog i građanskog ponosa, vlastite koristi ili političke odgovornosti.¹¹⁹ Na područje Hrvatske, odnosno Karlovca iste tekovine dolaze s pozamašnim vremenskim odmakom, poglavito jer su industrijalizacija i profiliranje sloja modernog građanstva bili tek u povojima te su samo postojale težnje za uključivanjem u svjetske procese.¹²⁰

Jedna od glavnih svrha poljepšavanja grada bila je uređivanje prostora za odmor, popodneve šetnje i uživanje u prirodnim i stvorenim ljepotama grada. U toj svrsi, prvi pothvat koji je Društvo za poljepšavanje grada Karlovca poduzelo, bilo je uređivanje „Velikog

¹¹⁵ OBAD ŠĆITAROCI, *Gradski perivoji Hrvatske*, 77.

¹¹⁶ Isto, 35.

¹¹⁷ Isto, 35.

¹¹⁸ Hilary A. TAYLOR, „Urban Public Parks, 1840-1900: Design and Meaning,“ *Garden History* 23, br. 2 (1995), 202.

¹¹⁹ Isto, 202.

¹²⁰ Mirjana GROSS, Agneza SZABO, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, (Zagreb: Globus, 1992), 295.

šetališta“, odnosno Šetališta Marije Valerije.¹²¹ Na njemu je Društvo uredilo pješačku stazu i zasadilo pet redova kestena i lipa te postavilo klupe za sjedenje.¹²² Rečeno je i ranije, među građanskom elitom javlja se potreba za uspostavljanjem mjesta okupljanja na kojemu se mogu održavati zabave, koncerti i priredbe, a za tu je svrhu Šetalište Marije Valerije bilo idealno. Da je ono uistinu i bilo poprište mnogih događanja, svjedoči nam dokument datiran na 29. travnja 1890. godine, namijenjen gradskome poglavarstvu: *kada svira vojnička glazba i kada se sakupi mnogo svjetine, ne može se proći bez naguravanja, iza zadnjeg reda kestena na šetalištu...*¹²³ Još veći značaj u pogledu društvenih zbivanja šetalište poprima krajem 1892. godine, kada je na južnoj strani šetališta bio izgrađen „Zorin dom“, koji postaje glavno poprište karlovačkih kulturnih zbivanja.¹²⁴ Građanstvo Karlovca organiziralo je mnoge zabave, koncerte i plesove, što je i ranije naznačeno, a navedene zabave organizirale su se u različite svrhe. Karlovačka društva zabave su koristila radi prikupljanja donacija za različite ciljeve, tako je na primjer Pjevačko društvo „Zora“, organiziralo koncert u korist skupljanja sredstava za Društvo za poljepšavanje grada¹²⁵ - dok je Društvo za poljepšavanje grada organiziralo koncert s tombolom i plesom u vrtu te u prostorijama „Zorin doma“ u svrhu prikupljanja sredstava za izgradnju glazbenog paviljona.¹²⁶

Na šetalištu su zahvaljujući djelatnosti Društva, nicali različiti ukrasi, shodno različitim interesima onodobnoga građanstva. Izuzetno je važno bilo postizanje zaokruženih cjelina, ni jedna stavka šetališta nije smjela biti izolirana te je pored „Zorin doma“ uređen i ružičnjak pod nazivom „Laubica“¹²⁷ U sredini šetališta Društvo za poljepšavanje grada Karlovca postavilo je kip u obliku žene „Flore“, uz koju je stajala plaketa na kojoj se upozoravalo građane na važnost očuvanja okoliša.¹²⁸ Potrebama velikog raspona građanstva i njihovim hobijima trebalo je udovoljiti, stoga primjerice započinje praćenje vremenskih promjena. Ono se počinje širiti na hrvatskom prostoru 1850-ih godina, a do kraja stoljeća osnovano je 168 meteoroloških

¹²¹ *Svjetlo*, 15. lipnja 1890.; U gradskom zastupstvu jednoglasno je prihvaćen prijedlog preimenovanja šetališta po austrijskoj nadvojvotkinji, najmlađoj kćeri cara Franje Josipa i carice Elizabete.

¹²² OBAD ŠĆITAROCI, *Gradski perivoji Hrvatske*, 179.

¹²³ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšavanje grada Karlovca, kut. 1, Pismo Društva poglavarstvu., 29. travnja 1890. godine.

¹²⁴ OBAD ŠĆITAROCI, *Gradski perivoji Hrvatske*, 179.

¹²⁵ *Svjetlo*, 11. kolovoza 1889.

¹²⁶ *Glasonoša*, 14. travnja.1907.

¹²⁷ OBAD ŠĆITAROCI, *Gradski perivoji Hrvatske*, 179.

¹²⁸ Goran MAJETIĆ, *Od Flore i Rade do Leptira i Žabe: spomenička baština (oko) karlovačkog šetališta*, (Petrinja: Majestic Tin, 2023), 14.; Izrađena je od terakote, a napravilo ju je poduzeće „Wienerberger“ u Beču. Društvo joj je namijenilo ulogu božanske zaštitnice karlovačkih cvjetnjaka, drvoreda, parkova i ostalog gradskog zelenila.

postaja.¹²⁹ Shodno tomu, na šetalištu je bio postavljen i meteorološki stup ili Vremenjača, koja je napravljena po uzoru na istu smještenu na zagrebačkom Zrinjevcu.¹³⁰ Društvo je od svojih začetaka imalo ideju postavljanja glazbenog paviljona na Šetalištu, ali to nikada nije zbog financijskih pitanja bilo izvedeno. Pokušavali su na razne načine prikupiti sredstva za taj cilj, organiziranjem koncerata, odvajanjem blagajničkih viškova te je za njega čak bio napravljen i nacrt.¹³¹ Primjer uspješnog prikupljanja sredstava bio je spomenik karlovačkom povjesničaru, Radoslavu Lopašiću. Ideja za posvetu karlovačkom znanstveniku došla je iz redova Društva, koje je prijedlog odlučilo predati gradskome poglavarstvu.¹³² Zalaganjem gradskih društava, priređivali su se koncerti i različite priredbe te je kip uspješno postavljen 14. srpnja 1901. godine, a istoga je izradio kipar Ivan Rendić.¹³³ Svršishodna postizanju ugođaja bila je i djelatnost Društva po pitanju zaštite životinjskog svijeta. Točnije, propisali su „odstrel“ grabežljivih ptica koje „tamane“ ptice pjevice.¹³⁴

Doživljaju šetališta pridonosi i prisutnost dječjeg igrališta na njegovoj istočnoj strani. Nove tekovine odnosa prema djeci, točnije veća pažnja posvećena njihovom odgoju, najčešće se ispoljava uključivanjem najmlađih u razne sportske aktivnosti.¹³⁵ Društvo stoga uređuje dječje igralište i gombalište, čime su karlovačkom građanstvu pružili mogućnost istovremenog provođenja vremena s djecom i uživanja na klupama u sjeni kestenovih drva. Prema izvještaju Josipa Adžije, predsjednika Društva za poljepšanje grada Karlovca, datiranom 18. lipnja 1888. godine, navodi se sljedeće: *Na istočnoj strani šetališta...uredilo je društvo za poljepšanje grada Karlovca igralište za djecu. Pošto taj imade klupa, stolova i puteva, pače za odraslu djecu i male ruče za gombanje...*¹³⁶ Nekoliko godina ranije otvoreno je u gradu Karlovcu gombalište i za odrasle ljude, što nas može uputiti na činjenicu da nije bitna isključivo estetika prostora, već

¹²⁹ Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, s. v. „meteorologija“. Pristupljeno 4.8.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/meteorologija>>

¹³⁰ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 1, Pismo Društva za poljepšavanje Karlovca istoimenom u Bjelovaru., 20. svibnja 1894 godine.

¹³¹ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 1, Izvještaj blagajne Društva gradskom poglavarstvu., 22. ožujka 1892. godine; *Ovim ostatkom, kao i daljnjimi prištednjami namjerava društvo na mjestu, koje se ima prethodno odrediti, glazbeni paviljon podići*. Ideja je dugo vremena bila prisutna u gradu, no sredstva se nikada nisu prikupila, te je glazbeni paviljon tek otvoren u ovom stoljeću.

¹³² HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 1, Pismo Društva poglavarstvu., 18. lipnja 1896. godine; Odlučuju jednoglasno u sjednici da se predloži poglavarstvu podizanje spomenika, za što je bio zadužen mali odbor koji su formirali. Predsjednik tog odbora bio je Josip Vrbanić.

¹³³ MAJETIĆ, *Od Flore i Rade*, 37-38.

¹³⁴ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 2., Zapisnik sjednice Društva., 4. lipnja 1902. godine.; Zaključak odborske sjednice Društva, bio je da se putem novina zamoli, a i u gradskom poglavarstvu - odstrel svraka i čavki štetočina, a Društvo je za svaku „glavu“ bilo spremno dati 20 filira.

¹³⁵ Iskra IVELJIĆ, *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, (Zagreb: Leykam international, 2007), 304.

¹³⁶ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 1, Pismo Društva poglavarstvu., 18. lipnja 1888. godine.

i dojam njegovog stanovništva i njihovog duha. Osjećala se potreba da se uređenjem grada građanima omogući bezbrižno odmaranje od svakidašnjih briga, uzrokovanih procesima industrijalizacije i modernizacije.

Iznimno bitna stavka poljepšavanja bilo je zasađivanje raznoraznih drvoreda. Isti su „niknuli“ na raznim prilaznim cestama Karlovcu, uz Lujzinsku te staru Karolinšku cestu, a održavani su i drvoredi uz rubove grada.¹³⁷ Upućuje nas to na sveprisutnu važnost ugleda grada, jer se uređivanjem prilaznih cesta Karlovcu, želi strancima prikazati njegov percipirani karakter. Druga stvar koja se iz toga može iščitati je činjenica da se poljepšavanje obavlja i izvan strogih okvira „Zvijezde“. Hodajući uz bok novim urbanizacijskim tekovinama, mijenja se i slika grada Karlovca u glavama stanovništva, kojemu se sve više naznačuje da pojam njihova grada više nije ograničen na „Zvijezdu“ okruženu bedemima. Dodatan primjer u kojemu se vidi važnost ugleda i reprezentacije jest apel za uređenjem mostova koji vode u grad, koje Društvo označava nepriličnima i zahtijevaju njihovo popločavanje.¹³⁸ Važno je promotriti i njegovanje povijesne baštine grada te Društvo od početka svog postojanja nastoji nagovoriti grad da otkupi posjed srednjovjekovne dubovačke gradine, kako bi spriječili njezino propadanje i sagradili vidikovac.¹³⁹ Prilaze do gradine popunili su drvećem, a oko nje su posadili travnjak i crnogoricu.¹⁴⁰ Dubovac je, prema Radoslavu Lopašiću, bio omiljena destinacija karlovačkih izletnika u 19. stoljeću.¹⁴¹ Stoga ne čudi kako je u najboljoj namjeri Društva bilo učiniti gradinu upriličenom.

4.2. Začetci turističke ponude grada

Zahvaljujući prirodnim blagodatima, grad Karlovac imao je povoljne preduvjete za razvitak novih grana gospodarstva. Hidrološki potencijal pomogao mu je da u razdoblju prije 19. stoljeća razvije svoju privredu i postane jedno od prvih hrvatskih trgovačkih središta. No, sredinom 19. stoljeća, nove željezničke trase uzrokuju značajan pad u trgovini te Karlovac postaje jedno od industrijskih središta Hrvatske. U 19. stoljeću kupališni riječni turizam doživljava preporod te najveći broj ljudi posjećuje toplice i kupališta zdravstveno-lječilišne

¹³⁷ OBAD ŠĆITAROCI, *Gradski perivoji Hrvatske*, 179.

¹³⁸ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 1, Blagajnički izvještaj gradskom zastupstvu., 18. veljače 1890. godine.

¹³⁹ *Svijetlo*, 6. kolovoza 1893.

¹⁴⁰ HR-DAKA-142 Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 2, Program rada Društva za 1905. godinu, 30. studenog 1904. godine.

¹⁴¹ LOPAŠIĆ, *Karlovac – Poviest i mjestopis*, 242.

prirode.¹⁴² Sredinom 80-ih godina, među karlovačkim građanstvom počela se formirati želja za osnivanjem gradskog kupališta, kako bi prenamijenili navedeni hidrološki potencijal: *Veseljem, upravo iskrenim veseljem mora svatko pozdraviti liepu namisao, da se na ljekovitoj Korani uredi kupalište primjereno zahtjevom današnjega vieka.*¹⁴³ Pitanje izgradnje kupališta dugo vremena provlačilo se kroz lokalne tiskovine i sjednice gradskog zastupstva, punih deset godina.¹⁴⁴

Potencijal je prepoznat i u Društvu, postaje jasno kolike beneficije grad može dobiti izgradnjom gradskog kupališta i njemu shodne infrastrukture. Time se sastavlja dopis gradskom poglavarstvu – datiran 1. rujna 1894. godine. U njemu se zahtijeva uređenje kupališta na rijeci Korani, nedaleko od gradske četvrti Rakovac: *Podpisano Društvo za poljepšanje grada Karlovca u zajednici sa podpisanim građanima...zastupanju probitaka za poljepšanje grada Karlovca...časti se ovime upozoriti slavno zastupstvo na predmet koji je u cijelosti poznat svemu karlovačkomu pučanstvu...*¹⁴⁵ Iz ulomka se vidi namjera za poboljšavanjem ekonomskog stanja grada, koja je poprilično raširena u krugovima građanske elite. Prilikom razlaganja svojih točaka pred gradskim zastupstvom, u dopisu se navode istraživanja koja su dvadesetak godina ranije provodili dr. Emanuel Kregrz i liječnik dr. I. Matković. Naime, prema njihovim nalazima iz 1870. godine, koranska je voda: *puna ljekovitih radnih počela joda i željeza i to u takvoj mjeri da ova počela uplivaju...kao lijek protiv mnogim bolestima.*¹⁴⁶

Kreatori dopisa svjesni su potencijala koji osnivanje kupališta nosi: *...dalo bi se na zgodnomu mjestu blizu grada Karlovca urediti kupalište na istoj Korani, koje bi ...ovamo namamilo silu svijeta iz najdaljih krajeva ne samo trojedne kraljevine Hrvatske, nego i iz drugih krajeva.*¹⁴⁷ Dobivamo time uvid o začetcima razvitka turizma u gradu, djelatnosti kojoj se pokušava doskočiti cjelokupnim zalaganjem karlovačkog građanstva.

Dopis ima dvojno gledanje na prirodu problema: ističe ljepote samoga grada, ali istovremeno kudi imućnije građane što ne poduzimaju nikakve mjere povodom gradnje i uređivanja kupališta: *Kada se već do danas...nije našla nikva domaća ličnost – kakvih imamo...priličan broj – pa kada se već do danas nije niti ikoje prijašnje gradsko zastupstvo*

¹⁴² Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, s. v. „kupališta“. Pristupljeno 15. 8. 2024. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34667>>.

¹⁴³ *Svjetlo*, 3. ožujak 1889.

¹⁴⁴ Agneza SZABO, Marija VRBETIĆ, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 110.

¹⁴⁵ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 1, Prijedlog o izgradnji kupališta gradskom poglavarstvu., 1. rujna 1894.

¹⁴⁶ Isto.

¹⁴⁷ Isto.

ovoga grada odvažilo, da preuzme provedbu kupališta na Korani u blizini grada Karlovca...¹⁴⁸ Članovi Društva i potpisani autori teksta smatraju ključnim za očuvanje ugleda aktivnost domaćih investitora, što im je u najmanju ruku značilo – hrvatskih. Time se u gradskim krugovima formirala poprilično zatvorena zajednica elite, koja prvo oblikuje grad po pitanjima izgleda, a potom unutar vlastitih krugova potiče investicije čiji bi profiti, naposljetku, ostajali u njezinim krugovima. O istome svjedoči izvadak iz *Svjetla*, kojim se kritizira vlasti i građanstvo koji dopuštaju tako lako stranim investitorima prepustiti osnivanje poduzeća: *Mi Karlovčani nemožemo da učimo, kako li je to, da nam došljaci moraju otvoriti oči i pokazati, kako se privredjuje svagdanji kruh...*¹⁴⁹

Kupalište je dovršeno 1896. godine, a popratna zgrada koštala je 4000 forinti. U njoj su bile 32 kabine za presvlačenje muškaraca te 20 za presvlačenje žena.¹⁵⁰ Kako je napravljeno kupalište učinilo od Karlovca poželjnu turističku atrakciju, tako se doskače i izgradnji hotela i restauracije, koji su završeni 1907. godine.¹⁵¹

Uređivanje prostora oko kupališta, bilo je od izuzetnog značaja. Na tom mjestu radi se kupališni perivoj, najviše zahvaljujući inicijativi karlovačkog gradonačelnika Josipa Vrbančića. Podizanje toga perivoja povjereno je prvom profesionalnom vrtljaru Engelbertu Hajeku iz Holešave u Moravskoj.¹⁵² On u suradnji s Društvom za poljepšavanje grada Karlovca stvara pejzažni perivoj s brojnim historicističkim cvjetnim uresima te crnogorični gaj.¹⁵³ Od kolikog su značaja perivoj i kupalište bili gradu svjedoči činjenica da su se i u njegovoj neposrednoj okolini izvodile radnje kako se ničime ne bi narušila njegova estetika: *Upitna je suša prava nakaza, te vrijedja svačije estetsko čustvo, a kako stoji tik kraj ulaza u gradski kupališni perivoj, na užtrub je dojemu.. svakoga posjetioca...*¹⁵⁴ Ovim dopisom traže rušenje „suše“ gospodina Ljudevita Schroifa, koja se nalazila na ulazu u kupališni perivoj.

Da je po pitanju perivoja vladao ushit, svjedoči nam citat iz *Svjetla*: *Gradski perivoj na kupalištu vrlo je lijepo uređen što služi na čast gradskom vrtljaru g. Hajeku koji je u kratko doba iz one pustoši mnogo učinio. Ima tuj na hiljade zasađenih borića, jela i drugog stablja, raznog grmlja, tako da će za koju godinu biti tuda pravi gajevi...*¹⁵⁵ Gradnjom kupališta grad

¹⁴⁸ Isto.

¹⁴⁹ *Svjetlo*, 11. lipnja 1899.

¹⁵⁰ *Svjetlo*, 19. srpnja 1896.

¹⁵¹ Agneza SZABO, Marija VRBETIĆ, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 111.

¹⁵² OBAD ŠČITAROCI, *Gradski perivoji Hrvatske*, 180

¹⁵³ Isto, 180.

¹⁵⁴ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 2, Pismo Društva redarstvenom povjereništvu u Karlovcu., 10. travnja 1902. godine.

¹⁵⁵ *Svjetlo*, 11. travnja 1897.

Karlovac ponovo je koracao prema novim privrednim djelatnostima, što donosi u prilog činjenici da moderne tekovine ne plaše elitni sloj koliko mogućnost gubitka moći sada već etabliranog višeg građanskog sloja.

4.3. Pokušaji „preodgoja“ i briga za stanovništvo Karlovca

U sferi poljepšavanja izrazito bitno bilo je isticanje nedoličnog ponašanja među gradskim stanovništvom. Podiže se svijest među građanima, najčešće onih iz nižih društvenih slojeva, o pitanjima kakvo bi se ponašanje u okviru javnoga života trebalo izbjegavati. Uz razvoj svijesti o prirodi, vremenski je prikladan i razvoj društvene svijesti te reprezentacije u javnosti.¹⁵⁶ Izrazito bitno u svemu tomu je i briga za zdravlje i sigurnost lokalnog stanovništva, čime se nastoji poboljšati društveni dojam grada. Istome svjedoče zapisi fonda Društva za poljepšavanje grada Karlovca te onodobni novinski članci.

Vrlo su učestale odredbe koje se orijentiraju na pitanja javnoga reda, koje u dostupnim dokumentima zauzimaju pozamašan dio. Prvi takav je pritužba članova Društva poglavarstvu na jahanje konja te vožnju bicikala po Šetalištu, datirana na 10. srpnja 1903. godine: *po zakonu iz 26. ožujka 1895., trebale su se za isti prekršaj globe od 5 do 50 kruna, ali se to ne sprovodi.*¹⁵⁷ Šetalište građani drže izuzetno važnim te su vrlo osjetljivi na bilo kakve prijestupe koji se tamo odvijaju. Tako se žale se gradskom poglavarstvu kako „birtija“ na šetalištu svojom terasom stvara gužvu na šetalištu.¹⁵⁸ U istom dokumentu naglašava se i upitnost morala gostiju ustanove. Problemi svakojakih karaktera vidljivi su i na primjeru drugog dopisa, kojim upozoravaju poglavarstvo da: *na pogorelini pored gostione zalaze težaci koji tamo vrše nuždu te ima mnogo neočišćene šute. Stoga mole gradske vlasti da istome stanu na kraj zbog ugleda i zdravlja.*¹⁵⁹ Dokumenti nam govore kako članovi Društva nisu sami u identifikaciji društvenih problema, već da im u istom pogledu dolaze pritužbe iz svih slojeva građanstva. Cjelokupni puk grada Karlovca je prisutnošću Društva i novinskih medija dobio priliku izraziti svoje brige oko pitanja čistoće i zdravlja. Tako je 25. srpnja 1902. godine iz redova 26. karlovačke domobranske

¹⁵⁶ OBAD ŠĆITAROCI, *Gradski perivoji Hrvatske*, 35.

¹⁵⁷ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 2, Pismo Društva redarstvenom povjereništvu u Karlovcu., 10. srpnja 1903. godine.

¹⁵⁸ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 1, Pismo Društva gradskom poglavarstvu., 28. ožujka 1887. godine.

¹⁵⁹ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 1, Pismo Društva gradskom poglavarstvu, 26. lipnja 1985. godine.

pješачke pukovnije, stiglo pismo koje navodi sljedeći problem: *Crnogorica nalazeća se na uglu šetališta...upotrebljuje se za nedostojne svrhe te se osobito kod toploga vremena od smrada onuda prolaziti nemože. U interesu čistoće, i zdravlja prolazećeg pučanstva, kao i ugleda ovoga grada...dotičnu crnogoricu očistiti i podrezati dati.*¹⁶⁰ Ulomak nam svjedoči o rastućoj svijesti među stanovnicima – u kojima se sve više formira nastojanje za čistoćom, urednošću i ugledom njihova grada.

Međuodnos zdravstvenih pitanja i javnoga reda izrazito je naglašen, stoga je molba za pregled bačvi koje su se koristile za izvoz životinjskih iznutrica iz klaonice – ogledan primjer istoga jer kola ostavljaju blato te stvaraju neugodan smrad.¹⁶¹ Posebna molba pristiže vezana uz problem održavanja velikih sajmišnih događaja, prilikom kojih se predlaže zabrana sakupljanja životinja oko „Zorin doma“ jer se ometa prolaz, a životinje ostavljaju izmet što u ljetnim mjesecima šteti okolici zbog smrada i „neugleda“.¹⁶² U to vrijeme još uvijek nisu postojale regulative vezane uz držanje životinja u gradu, primjerice, do 1886. godine, bila je dozvoljena ispaša stoke na Promenadi i u šančevima, čemu na kraj staje Društvo za poljepšavanje grada Karlovca ubrzo po svom osnutku, iako je problem još uvijek postojao u vrijeme sajmovi.¹⁶³

Velika se važnost pridaje pitanjima zdravlja među gradskim stanovništvom. Grad u ono vrijeme nije imao razrađen sustav kanalizacije, smeće se odlagalo proizvoljno, a šetališta su ostala zapuštena te je ruševno stanje pojedinih objekata prouzročilo sigurnosni rizik. *Svjetlo* učestalo izvješćuje o navedenim problemima te u jednom takvom članku možemo identificirati glavninu problema: *Imade dapače slučajeva, gdje se smeće i djubre na takvom mjestu sakuplja, kuda mnogo ljudi prolaziti mora, pošto je onuda prolaz načinjen i put im mnogo prikraćen...Na čistoću i red valja da se uvijek pazi, a ne samo kad se ljudi boje kakve kolere i bog zna kakvih sve drugih bolesti.*¹⁶⁴ U financijskom izvještaju iz 18. veljače 1890. godine, poglavarstvu se na znanje stavljaju primjedbe koje su članovi čestim boravkom u gradu uočili: *...neka bi sl. gradsko poglavarstvo izvolilo naložiti pojedinim kućevlasnikom, da ne vode ekskrementa iz svojih dvorišta posebnimi kanali u kanal gradski, već da učine za to jame u*

¹⁶⁰ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 2, Pismo 26. domobranske pješачke pukovnije Društvu., 25. srpnja 1902. godine.

¹⁶¹ Isto.

¹⁶² HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 2, Pismo Društva gradskom poglavarstvu., 20. veljače 1905. godine.

¹⁶³ RADOVINOVIĆ, *Stari Karlovac* 134.

¹⁶⁴ *Svjetlo*, 10. srpnja 1884.

svojih dvorištih.¹⁶⁵ Izvještaji nam tako obznanjuju probleme sa sanacijom i odvodom ljudskog ekskrementa, kojima se na kraj stalo tek 1914. godine.¹⁶⁶ Problem smrada koji se širio i njegove percepcije kao opasnog po zdravlje stanovnika nije neuobičajen, već predstavlja onodobno tradicionalno gledanje širenja zaraznih bolesti.¹⁶⁷ Kraj stoljeća prožet je intelektualnom podjelom u tom pogledu – jedna struja smatrala je kako su najveći problem neugodni mirisi u atmosferi, dok je nova moderna struja zagovarala teorije bacila.¹⁶⁸ U samom Karlovcu tek se razvija medicinska struka, odnosno otvaraju se po gradu mnoge ljekarne, a već je naznačeno kako je prva moderna bolnica otvorena 1896. godine. Važnost prevencije zaraznih bolesti postala je svojevrsna društvena obaveza, jer povijesno neprekidne visoke stope mortaliteta uzrokovane zaraznim bolestima ostavile su na generacijama dubok trag.¹⁶⁹

Nerijetko je upitno bilo i pitanje sigurnosti gradskog pučanstva. Grad je bio prožet tamnim, tijesnim ulicama koje su bile pune smeća, patio je od pomanjkanja rasvjete te je puno različitih zgrada bilo u ruševnom stanju, što je moglo prouzročiti velike nepogode. *Svjetlo* izvještava o problemu tzv. Tiesne ulice: *Od kada je odstranjen neki dio kuće, u kojoj je smještena kr. Kotarska oblast, to je i „tiesna“ ulica izgubila djelomice bar pravo svog naziva...Nebi li se htjeo tko smilovati ljutoj boli mnogobrojnih kurjih oka, što uzdišu za pomoć!*¹⁷⁰ Ovaj članak napisan je 1889. godine, a već pet godina kasnije, Društvo moli poglavarstvo za rješenje problema iste ulice, jer je *onamo pogibeljno prolaziti po danu, a posebice po noći*.¹⁷¹ Isto nam dokazuje kako se određene promjene nisu događale preko noći te da je dotrajalost određenih dijelova grada zahtijevala opetovano uređivanje.

4.4. Percepcija Društva i poljepšavanja među stanovništvom

¹⁶⁵ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 1, Blagajnički izvještaj gradskom zastupstvu., 18. veljače 1890. godine.

¹⁶⁶ Agneza SZABO, Marija VRBETIĆ, *Karlovac na razmeđu stoljeća*, 120.; Godine 1908. je prokopana kanalizacija na Borlu (danas prigradska četvrt Borlin), a građani su spojeni na gradski vodovod od 1914. godine.

¹⁶⁷ Nancy TOMES, „The Private Side of public health: sanitary science, domestic hygiene, and the Germ Theory, 1870-1900,“ *Bulletin of the History of Medicine* 64 (1990), 530.

¹⁶⁸ Isto, 530.

¹⁶⁹ Nikola ANUŠIĆ, „Kad smrt poždere smrt: utjecaj pandemije španjolske gripe iz 1918. g. na dinamiku patocenične promjene u sjevernoj Hrvatskoj,“ u: *Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi: poetički, povijesni i filozofski aspekti. Zbornik radova s Desničinih susreta 2017.*, ur. Drago ROKSANDIĆ (Zagreb: FF press, 2018.), 452.

¹⁷⁰ *Svjetlo*, 25. kolovoza 1889.

¹⁷¹ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 1, Pismo Društva gradskom poglavarstvu., 29. travnja 1894. godine.

Djelatnost Društva bila je pozamašna, široka i utjecajna. Još za vremena njihova postojanja iskazivale su im se najveće hvale, poglavito u novinama *Svjetlo*, kod kojih su od početaka uživali najveće simpatije. Je li *Svjetlo* govorilo umjesto stanovništva, odnosno je li stvarno djelatnost Društva toliko široko bila prihvaćena, koliko bi nam novine dale naznačiti?

Velik dio financija Društva bio je baziran na primitku raznih vrsta donacija, bilo novčanih ili materijalnih. Gotovo svako godišnje izvješće Društvene blagajne imalo je zajedničke nazivnike: prinos karlovačke štedionice; prinos carske i kraljevske 96. pukovnije; prinos pučke štedionice; dar gospođe Tereze Reiner.¹⁷² Iz istoga je vidljiva snažna povezanost s lokalno smještenim vojničkim garnizonima, što je ironično uzevši u obzir da je u počecima Karlovca vojna regulativa kočila bilo kakva nastojanja za uljepšavanjem grada. Također je bitno naglasiti da su dvojica predsjednika Društva, Josip Adžija i Petar Vuković¹⁷³ bili umirovljeni časnici, koji su uspjeli premostiti sponu vojnog i civilnog u gradu. Da je cijenjen rad i iz civilne sfere svjedoči dar gospodina Hinka Kohna: *Prigodom pedesetogodišnjice moga boravka u milom mi i dragom zavičajnom gradu... rado priznajem, da je grad Karlovac u tom razdoblju liepo napredovao. Pošto je tomu napredku pridonielo i Vaše društvo svoj dio... Primate, vrlo cjenjeni gospodine predsjedniče, izraz moga osobitoga štovanja, kojim se bilježim.*¹⁷⁴ Možda najveći doprinos koji je društvo od pripadnika civilne sfere dobilo bio je posjed na Riečkoj ulici, kojega je 1895. godine Društvu donirao barun Dragutin pl. Vranyczany. Na istom posjedu Društvo uz pomoć gradskih financija, podiže staklenik i kuću vrtlaru.¹⁷⁵ Ipak, to nam zasad govori isključivo o odnosima s građanima višeg sloja, dok nam za širu publiku mogu poslužiti riječi Dušana Lopašića: *Koncert društva za poljepšavanje grada Karlovca uspio je... vrlo dobro... I šetalište je bilo pred večer dubkom puno slušatelja i gledalaca. Koncert je unjeo uz 20. nč. ulaznine svotu od 77 for. 10 nč. Liep znak kako društvo za poljepšavanje grada Karlovca uživa simpatija u građanstvu.*¹⁷⁶ Naravno, bilo bi neosnovano pretpostaviti da su Društvo i njihova djelatnost uživali svesrdnu podršku čitavog grada, ali dokazi za suprotno nisu dostupni.

¹⁷² HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 2, Izvještaji blagajne Društva gradskom poglavarstvu: 31. prosinca 1903.; 31. prosinca 1904.; Također: HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 2, Nedatirani izvještaj 1907. godine; Tereza Reiner je učestvovala višestruko u darivanju Društva te postala začasnom članicom uz Dragutina pl. Vranyczanyja.

¹⁷³ Umirovljeni pukovnik, dužnost predsjednika Društva za poljepšavanje grada Karlovca obnaša od 1905. do 1907. godine, kada seli u Zagreb. Jedan od najaktivnijih predsjednika Društva.

¹⁷⁴ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 2., Pismo gospodina Hinka Kohna Društvu., 24. studenog 1906. godine.

¹⁷⁵ OBAD ŠĆITAROCI, *Gradski perivoji Hrvatske*, 179.

¹⁷⁶ *Svjetlo* 16. srpnja 1893.

Da je njihov rad naširoko bio poznat svjedoči nam činjenica da su ideje, koje su u grad došle 1886. godine, naišle na nove recipijente. Tako već 1888. godine, stiže pismo iz Varaždina koje glasi: *Nekolicina gospoda kane u Varaždinu utemeljiti društvo za poljepšanje gradad, te imam časti slav. Vašem društvu u ime ovog podpisanog odbora podnieti molbu na odstup kojega exemplara vaših pravilah, bilo tiskanih ili prepisa.*¹⁷⁷ Sličan zahtjev podnesen je iz Bjelovara 1889. i 1890., te iz Krapine 1892 godine.¹⁷⁸ Novine *Svjetlo* prenose nam poruku koju je Društvo poslalo svim gradskim poglavarstvima i kotarskim oblastima u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji: *...dostaviti pravila toga društva s uljudnom molbom, da nastojati izvolite, da se takovo društvo i u Vašem mjestu osnuje...*¹⁷⁹ Iz Društva za poljepšavanje grada Bjelovara pak, dolazi upit: gdje su članovi Društva u Karlovcu nabavili svoj meteorološki stup i koliko su ga platili te gdje nabavljaju klupe?¹⁸⁰ U odgovoru Društva stoji da je stup napravljen u gradu po nacrtu Alfreda Kappnera, da slike nemaju, ali je napravljen po uzoru na onaj u Zrinjevcu. Klupe su bile napravljene isto u gradu te bi im doprema istih bila preskupa.¹⁸¹ Utjecaj i djelatnost Društva, ali i karlovačkog građanstva stoga nisu bili zanemarivi.

4.5. Borba za ili protiv modernizacije

Najbitniji motiv cjelokupnom procesu poljepšavanja bilo je očuvanje ugleda gradske elite. Brojni dokumenti dosad su isto i naznačili. Odnos isprepletenih i međusobno povezanih pokretača estetske promjene prema modernizaciji, zamršeniji je od odgovora da ili ne na pitanje prihvaćanja novih europskih trendova. Valja naznačiti doduše, kako je isto tijesno povezano s pitanjem percipiranog ugleda među gradskim stanovništvom. Ugled je najbitnija stavka prilikom poduzimanja bilo kakvoga pothvata te je isti odlučujući faktor prilikom prihvaćanja ili odbijanja modernizacijskih trendova.

Iako je pojava željeznice uzrokovala strmovit pad u Karlovačkoj privredi, njegova elita i dalje teži za njom. U članku *Svjetla*, spominju se pregovori gradskih vlasti oko gradnje željezničke pruge koja bi spajala Karlovac i Sisak: *Grad je Karlovac uvijek prednjačio, pa je*

¹⁷⁷ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut, 1., Pismo Društva za poljepšavanje Varaždina., 2. travnja 1888.

¹⁷⁸ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut, 1., Pisma drugih društava: 3. listopada 1889.; 21. lipnja 1890.; 23. siječnja 1892.

¹⁷⁹ *Svjetlo*, 1. srpnja 1894.

¹⁸⁰ HR-DAKA-142, Društvo za poljepšanje grada Karlovca, kut. 1, Pismo Društva za poljepšavanje Karlovca istoimenom u Bjelovaru., 20 svibnja 1894 godine.

¹⁸¹ Isto.

*opravdane nade, da neće ni sada zaostati za Petrinjom i Glinom...*¹⁸² Elita, koja je bila naviknuta na visok položaj u vrijeme slavnih dana karlovačke trgovine, želi povratiti taj status. Njega pokušavaju „zacementirati“ na različite načine te je, između ostalog, poljepšavanje bilo jedan od načina postizanja istoga. Dotaknuli smo se pitanja reprezentacije, bitnost nije bila jedino u uljepšavanju gradskog središta, već i u prilazima gradu. Time bi prvi dojam pridošlicama davao uvid u količinu posvete koje stanovništvo pridaje uređivanju grada. Ljepota grada značila je i snagu njegove elite te njihove cjelokupne osviještenosti.

Predložak o izgradnji kupališta navodi nas na još jednu bitnu stavku u djelovanju „rodoljubne“ elite – čuvanje vrijednosti Karlovca u hrvatskim rukama, što je posljedica sve većeg razvitka nacionalne svijesti. Stoga, prijedlog za otvaranje tvornice, zapisan u članku *Svjetla* upućuje na isto: *Došao čovjek, Hrvat, strukovnjak, te predložio ljudem, da osnuje ovdje tvornicu šešira i fesova. Mnogi nisu ga htjeli slušati. Koliko li ode samo na šešire novca iz našeg kraja u Češku, u Beč!...*¹⁸³ Simpatija prema stranom utjecaju u gradu nemaju, jer smatraju kako oni zapostavljaju interese Karlovca u korist vlastitih: *Prije se nije nikada toliko švabčarilo u Karlovcu, dapače niti za vrijeme „granice“ ...jer je grad pun raznih doseljenika, koji nećute i nemare za idealne svrhe ovoga naroda i našega grada, njim je glavno sticanje novca...*¹⁸⁴ S obzirom na to da je jedan od glavnih razloga propasti karlovačke trgovačke privrede bio interes Beča i Pešte prilikom izgradnja željezničkih trasa, njihov animozitet nije bio neopravdan. Članak niti u jednom trenutku ne spominje ništa što bi naznačilo da industrijska postrojenja nisu dobrodošla u gradu, jer ona osiguravaju kapital koji pomaže očuvanju snage građanske elite.

Je li stoga poljepšavanje bilo u nužno suprotstavljenom položaju industrijalizaciji i modernizaciji? Rekao bih kako se ono ne suprotstavlja, ali niti ne podržava u potpunosti iste procese, već služi kao dodatan mehanizam učvršćivanja interesa građanske elite, koji su na primjeru ostalih europskih gradova vidjeli da je estetiku grada i industrijsku moć moguće usuglasiti. Potkrepa istome je činjenica da su pothvati poduzeti prvenstveno u svrhu poboljšavanja sfera društvenog života, zdravlja i dojma grada te ugone njegovog stanovništva. Iako se ne spominje nikada izravno, čišćenje grada i uljepšavanje njegove okoline ipak je bilo potrebno upravo zbog tekovina modernizacije. Industrijska privreda i ljepota okoline su onovremeno bile dijametralno suprotni pojmovi, ali niti u jednom trenutku nije patio razvitak

¹⁸² *Svjetlo*, 15. siječnja 1899.

¹⁸³ *Svjetlo*, 11. lipnja 1899.

¹⁸⁴ *Svjetlo*, 14. svibnja 1893.

privrede zbog ekoloških razloga, već onih društvenih. Štoviše, pronađeni su i načini kako se može privređivati u vidu čišće, turističke djelatnosti na primjeru izgradnje kupališta.

Sve nas to vraća na pitanje ugleda, kojega sada možemo podijeliti na onaj ekonomski te društveni dio. Ekonomski je osiguravao gradu da prosperira i financira način života na koji je do tada građanstvo već bilo naviknuto. Društveni je dio pak, osigurao „kredite“ karlovačkoj eliti koja se sve više krenula identificirati s gradom koji je uspjela urediti. Stoga je shodno zaključiti kako je građanska elita grada Karlovca uspjela osigurati svoj ugled u oba pogleda te time premostiti jaz između uljepšavanja grada i njegovog industrijskog razvitka.

5. Zaključak

Razvoj grada Karlovca do 20. stoljeća tekao je kroz nekoliko etapa. Prva je bila prvotna uloga utvrde u sustavu Vojne krajine, u kojoj je snažna prisutnost postavljenih garnizona uvelike kočila razvitak privrednih djelatnosti, osim obrta. Prestankom opasnosti od osmanskih osvajača, grad doživljava preporod. U drugoj fazi grad postaje trgovačko središte u kojemu se pojavljuju naznake formiranja elitnog sloja građanstva, na čijem je temelju grad procvjetao u vodeće trgovačko središte Banske Hrvatske. Tada se, poglavito za vrijeme francuske uprave, počinju poduzimati prvi pothvati u vidu uređivanja grada i njegove okolice. U razdoblju Narodnog preporoda, Karlovac slovi za jedno od središta pokreta, u kojemu se sastaje tadašnja inteligencija te postiže značajne uspjehe. Idili faze trgovačkog središta na kraj staje pojava željezničkih pruga sredinom 19. stoljeća. Grad se tada nalazi u krizi, identitetskoj jednako koliko i gospodarskoj, ali je zahvaljujući svojoj bogatoj, bivšoj trgovačkoj, eliti – prenio kapital u razvitak prvih industrijskih postrojenja. Tada se postepeno formira moderno građanstvo u Karlovcu, koje sve više počinje njegovati svoj lokalni identitet i počinje povezivati svoj ugled s ugledom grada. Istovremeno se formiraju prva civilna, građanska društva i udruženja, čime se započinje premošćivanje sraza između bogatih i siromašnih slojeva – naravno, u ograničenim količinama.

Prema kraju 19. stoljeća grad se širi – isto nije učinjeno planski, već proizvoljno, a time se narušio vizualni identitet grada. Karlovac postaje po broju stanovnika jedan od najvećih hrvatskih gradova te je uslijed toga trebalo poboljšati njegov status i izvan vidova modernizacije i industrijalizacije. Istovjetno se javila potreba u krugovima elitnog građanstva za započinjanjem prvih ozbiljnijih pothvata u uređivanju, čime bi se osigurao dostojan prostor za

mnoge aktivnosti kojima se tada već razvijeno moderno građanstvo Karlovca bavilo. Tako je nastalo Društvo za poljepšavanje grada Karlovca, osnovano 16. lipnja 1886. godine, koje je za zadatak imalo pretočiti htijenja građanstva u vidovima uljepšavanja u praksu. Taj pothvat, naravno, nisu poduzeli sami. Održavanjem prisnih veza s lokalnom štampom i gradskim vlastima, proces poljepšavanja možemo gledati kao pokret grupe elitnih građana, koja za svrhu ima usmjeriti tekovine modernizacije te prezentirati sebe vanjskom svijetu u najboljem mogućem svjetlu. Ispoljavaju se u ne tako malom dijelu i primjeri *fin de siècle* mentaliteta, a s time i osjećaji propadanja društva i njegovog morala. Isti su osjećaji primarno utemeljeni u slavnoj prošlosti grada te nesigurnoj budućnosti nakon temeljnih promjena u izgledu grada i njegovog stanovništva.

Pod snažnim utjecajima iz ostatka Austro-Ugarske Monarhije, počinju se oblikovati šetališta, parkovi te perivoji diljem Karlovca i njegove okolice. Pritom se uvelike pazi na pitanja ugođaja grada u pogledima kulture dokolice, zdravstva, ali i ponašanja gradskoga stanovništva, prateći pritom, onodobne društvene trendove. Pojavljuju se i prvi oblici turizma, svojevrsne spojnice između modernizacije i estetike, koja procesu pridaje i privrednu svrhu. Procesu je karlovačko građanstvo, barem u elitnim krugovima, pružalo potporu, koja se ispoljavala u vidu mnogobrojnih članstava u Društvu za poljepšavanje, davanjem novčane i materijalne pomoći te potporom u lokalnim novinama. Da je proces napravio puni krug, odnosno da su se utjecaji koji su došli iz drugih dijelova Monarhije nastavili širiti i na druge gradove Hrvatske, svjedoči činjenica da se smjernice za uspostavu vlastitih društava, traže upravo u Karlovcu.

Proces je istovremeno označavao pokušaj pomirbe između modernizacijskih procesa i očuvanja estetike grada. U istome se u određenoj mjeri i uspjelo, Karlovac je u svojim granicama imao dosta bogatu elitu, voljnu sačuvati svoj status, koja je istovremeno gajila snažne osjećaje prema gradu i njegovom nasljeđu. S druge strane, uspjelo se „spasiti“ grad od negativnih nuspojava modernizacijskih procesa te spojiti ga s prirodnim potencijalima koje su ga od začetaka krasile.

6. Bibliografija

Izvori:

Glasonoša (Karlovac), 1907. godina.

Karlovački glasnik (Karlovac), 1899. godina.

Svjetlo (Karlovac), 1885. godina.

HR-DAKA-142 Društvo za poljepšanje grada Karlovca. Državni arhiv u Karlovcu. Spisi Društva za poljepšavanje grada Karlovca, teh. jed. 1.

HR-DAKA-142 Društvo za poljepšanje grada Karlovca. Državni arhiv u Karlovcu. Spisi Društva za poljepšavanje grada Karlovca, teh. jed. 2.

Internetski izvori:

kupališta. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 5.8.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/kupalista>>.

meteorologija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2013. – 2024. Pristupljeno 4.8.2024. <<https://www.enciklopedija.hr/clanak/meteorologija>>.

Literatura:

ANIĆ, Ivana. „Kulturni život Karlovca u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda“, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija, 2015.

ANUŠIĆ, Nikola. „Kad smrt poždere smrt: utjecaj pandemije španjolske gripe iz 1918. g. na dinamiku patocenične promjene u sjevernoj Hrvatskoj.“ U: *Smrt u opusu Vladana Desnice i europskoj kulturi: poetički, povijesni i filozofski aspekti. Zbornik radova s Desničinih susreta 2017.*, ur. Drago Roksandić. Zagreb: FF press, 2018.

BAKER, William J. „The Leisure Revolution in Victorian England: A Review of Recent Literature.“ *Journal of Sport History* 6, br. 3 (1979): 76-87.

BIŠĆAN, Frida (ur.). *Gradska knjižnica „Ivan Goran Kovačić“, Karlovac, 1838 - 2008., prilozi za povjesnicu*. Karlovac: Gradska knjižnica, „Ivan Goran Kovačić“, 2008.

- BOJANIĆ OBAD ŠĆITAROCI, Bojana i Mladen OBAD ŠĆITAROCI. *Gradski perivoji Hrvatske u 19. stoljeću: Javna perivojna arhitektura hrvatskih gradova u europskom kontekstu*. Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2004.
- BRATULIĆ, Josip. *Hrvatsko devetnaesto stoljeće: Politika, jezik, kultura*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naknada, 2018.
- CVITANOVIĆ, Đurđica. „Kulturna i umjetnička baština Karlovca od osnutka tvrđave do 19. stoljeća.“ U: *Karlovac 1579 – 1979*, ur. Tomislav Majetić, Katica Miholović, Đuro Zatezalo, 373-403. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979.
- ČANIĆ, Dubravka. „Karlovački časopis „Svjetlo“.“ *Kaj* 51, br. 1-2 (2018): 83-96.
- ČEPURKOVSKI, Igor, Morana ROŽMAN. *Karlovački parkovi*. Karlovac: Gradska knjižnica "Ivan Goran Kovačić", 2013.
- GROSS, Mirjana, Agneza SZABO. *Prema hrvatskome građanskom društvu*. Zagreb: GLOBUS, 1992.
- IVELJIĆ, Iskra. „Kulturna politika u Banskoj Hrvatskoj 19. stoljeća.“ *Historijski zbornik* 69, br. 2 (2016): 335-370.
- IVELJIĆ, Iskra. *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*. Zagreb: Leykam international, 2007.
- KARAMAN, Igor. „Ekonomске i socijalne prilike u gradu Karlovcu u doba razvitka građansko-kapitalističkih odnosa.“ U: *Karlovac 1579 – 1979*, ur. Tomislav Majetić, Katica Miholović, Đuro Zatezalo, 155-177. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979.
- KOČEVAR, Sanda. „Djelovanje Gradskoga zastupstva i Gradskoga poglavarstva grada Karlovca u vrijeme Prvoga svjetskog rata.“ *Časopis za suvremenu povijest* 49, br. 3 (2017): 395-417.
- KRUHEK, Milan. „Postanak i razvoj tvrđave i grada Karlovca.“ U: *Karlovac 1579 – 1979*, ur. Tomislav Majetić, Katica Miholović, Đuro Zatezalo, 81-105. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979.
- KRUHEK, Milan. „Opći povijesni razvoj grada 1579.-1997.“ U: *Karlovac*, ur. Milan Kruhek. Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 1998.
- LAQUEUR, Walter. „Fin-de-Siècle: Once More with Feeling.“ *Journal of Contemporary History* 31, br. 1 (1996): 5-47.
- LOPAŠIĆ, Radoslav. *Karlovac: Poviest i mjestopis grada i okolice*. Karlovac: Matica Hrvatska, 1993.
- LUKETIĆ, Marija, Tamara MAZUR. „Kasnostaleško društvo Banske Hrvatske u 19. stoljeću.“ *Pleter: Časopis udruge studenata povijesti* 2, br. 2 (2018): 73-97.
- MAJETIĆ, Goran. *Od Flore i Rade do Leptira i Žabe: spomenička baština (oko) karlovačkog Šetališta*. Petrinja: Majestic Tin, 2023.

- MELIK, Vasja. „Karlovac za vrijeme Ilirskih provincija.“ U: *Karlovac 1579 – 1979*, ur. Tomislav Majetić, Katica Miholović, Đuro Zatezalo, 123-127. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979.
- MIHOLOVIĆ, Katica. „Značenje Karlovca kao snažnog središta trgovine, obrta i prometa u 18. stoljeću.“ U: *Karlovac 1579 – 1979*, ur. Tomislav Majetić, Katica Miholović, Đuro Zatezalo, 105-109. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979.
- MILIĆ, Bruno. „Urbani razvoj gradova na tlu Hrvatske – 19. stoljeće.“ *Prostor* 14, br. 2 (2006): 197 – 217.
- MUŽAR BOŽIĆ, Marinka. *Karlovac i Karlovčani u 19. stoljeću*. Karlovac: Gradski muzej Karlovac, 1982.
- OTT, Ivan, ur. *Karlovački leksikon*. Zagreb: Školska knjiga, 2008.
- OTT, Ivo. „Bilješke uz početak djelovanja 'Društva za poljepšanje grada.'“ *Svjetlo: prilog za kulturu, nauku i umjetnost*, 9. studenog 1967.
- STROHAL, Rudolf. *Grad Karlovac opisan i orisan*. Karlovac: Tisak M. Fagine, 1906.
- SZABO, Agneza, Marija VRBETIĆ, *Karlovac na razmeđu stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga, 1989.
- TAYLOR, Hilary A. „Urban Public Parks, 1840-1900: Design and Meaning.“ *Garden History* 23, br. 2 (1995): 201-221.
- TOMES, Nancy. „The Private Side of public health: sanitary science, domestic hygiene, and the Germ Theory, 1870-1900.“ *Bulletin of the History of Medicine* 64 (1990): 509-539.
- VRBETIĆ, Marija. „Novinstvo u Karlovcu, 1841-1941.“ U: *Karlovac 1579 – 1979*, ur. Tomislav Majetić, Katica Miholović, Đuro Zatezalo, 303-329. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1979.

Sažetak

U ovome radu promatra se razvitak grada Karlovca u kontekstu sve više rastućih procesa modernizacije i urbanizacije, napose na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Pritom pažnju zaokuplja višestruka promjena naravi grada koji je nekoliko puta nanovo morao tražiti svoj identitet, što je bio rezultat različitih povijesnih, političkih, ekonomskih i društvenih okolnosti. Težnje za uređivanjem i poljepšavanjem gradskoga prostora često su padale u drugi plan sve do kraja 19. stoljeća. Isprva su bile potisnute u vrijeme kada je grad imao značaj kao vojno-fortifikacijska utvrda te je obrambena funkcija prednjačila bilo kakvoj ugodnosti stanovanja. U narednom razdoblju, kada je Karlovac imao ulogu trgovačkog čvorišta stanovništvo nije imalo dovoljno razvijene osjećaje građanske svijesti da bi poduzimali bilo kakve pothvate vezane uz estetiku grada. Krajem 19. stoljeća, situacija se mijenja. Gubitak identiteta trgovačkog središta, što je prouzrokovala pojava željeznice, nagnala je tada već formiranu karlovačku elitu da doskoči u pomoć posrnulom gradu. Tako je razvitak industrije donio sa sobom i negativne strane: onečišćenje, prenapučenost, ali i pad morala stanovništva. Odgovor karlovačkog građanstva bio je jasan, započinju pothvati uređivanja grada kako bi se povratio izgubljeni ugled, ali istovremeno očuvala i njegova elita. Prilikom proučavanja navedene problematike, Karlovac se svrstava u kontekst onodobne Trojedne kraljevine.

Ključne riječi: Karlovac, urbanizacija, estetika, modernizacija, industrijalizacija, građanske udruge, završetak stoljeća, Habsburška Monarhija

Abstract

In this paper, the development of the city of Karlovac is observed in the context of increasingly growing processes of modernization and urbanization, especially during the "turn of the century" era. Simultaneously, attention is drawn to multiple changes that the city had to endure, resulting in a repeated search for its identity – caused by various historical, political, economic, and social circumstances. Efforts to arrange and beautify the city space often fell into the background until the end of the 19th century. At first, they were suppressed at a time when the city was important as a military fortification and the defense function took precedence over any comfortable living. In the following period, when Karlovac played the role of a commercial hub, the population did not have sufficiently developed feelings of civic awareness to undertake any action related to the aesthetics of the city. At the end of the 19th century, the situation changed. The loss of the identity of the commercial center, which was caused by the appearance of the railway, pushed the Karlovac elite, already formed at the time, to come to the aid of the failing city. Thus, the development of industry brought with it negative sides: pollution, overcrowding, but also the decline of the morale of the population. The response of the citizens of Karlovac was clear, they began the efforts to beautify the city in order to restore its lost reputation, but at the same time to preserve its elite. When studying the issue above, Karlovac is placed in the context of *fin de siècle* Croatia.

Keywords: Karlovac, urbansation, aesthetics, modernisation, industrialisation, civil associations, *fin de siècle*, Habsburg Monarchy